

2023-01

þÿ æ ç š Á · Ä^{1 0} ì – ® Ä · ¼ ± ± Ä ì Ä · ½
 þÿ µ Ä ± ½ ¬ ã Ä ± ã · Ä ç Å 1889 - É Â Ä
 þÿ Ä · Â ‘ Å Ä ç ½ ç ¼ ¬ ± Â

þÿ Á ¬ ã^{1 ½} ç Â , ‘ ± ã⁻ » µ¹ ç Â

þÿ œ µ Ä ± Ä Ä Å Ç^{1 ± 0} ì Á ì³ Á ± ¼ ¼ ± ™ Ä Ä ç Á⁻ ± Â , £ Ç ç » ® š ç^{1 ½} É ½^{1 0} î ½ • Ä¹ Ä Ä · ¼ î ½ , æ µ
 þÿ ‘ ½ , Á É Ä¹ Ä Ä^{1 0} î ½ £ Ä ç Ä ‘ î ½ , ± ½ µ Ä¹ Ä Ä ® ¼¹ ç • µ ¬ Ä ç »¹ Â ¬ Æ ç Ä

<http://hdl.handle.net/11728/12427>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

**«Το Κρητικό Ζήτημα από την επανάσταση του 1889 έως
την κήρυξη της Αυτονομίας»**

ΠΡΑΣΙΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Ιανουάριος 2023

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

**«Το Κρητικό Ζήτημα από την επανάσταση του 1889 έως
την κήρυξη της Αυτονομίας»**

**Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ
αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών π.χ. στη Νεότερη και
Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις**

ΠΡΑΣΙΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Ιανουάριος 2023

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Πράσινος Βασίλειος, 2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Σελίδα Εγκυρότητας

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή/Φοιτήτριας: Πράσινος Βασίλειος

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: «Το Κρητικό Ζήτημα από την επανάσταση του 1889 έως την κήρυξη της Αυτονομίας»

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Επιβλέπων: Κωνσταντίνος Δουκάκης, Επίκουρος Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κυριάκο Ιακωβίδη, Λέκτορας

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αντώνης Κλάψης, Επισκέπτης Ερευνητής

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

(άρθρο 8 Ν. 1599/1986)

Η ακρίβεια των στοιχείων που υποβάλλονται με αυτή τη δήλωση μπορεί να ελεγχθεί με βάση το αρχείο άλλων υπηρεσιών (άρθρο 8 παρ. 4 Ν. 1599/1986)

ΠΡΟΣ ⁽¹⁾ :	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΝΕΑΠΟΛΙΣ						
Ο – Η Όνομα:	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	Επώνυμο:	ΠΡΑΣΙΝΟΣ				
Όνομα και Επώνυμο Πατέρα:	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΠΡΑΣΙΝΟΣ						
Όνομα και Επώνυμο Μητέρας:	ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΜΠΑΚΟΥ						
Ημερομηνία γέννησης ⁽²⁾ :	05/ 07/ 1987						
Τόπος Γέννησης:	ΤΡΙΠΟΛΗ ΑΡΚΑΔΙΑΣ						
Αριθμός Δελτίου Ταυτότητας:	ΑΔ 136620	Τηλ:	6979268737				
Τόπος Κατοικίας:	ΑΘΗΝΑ	Οδός:	ΤΑΝΑΪΔΟΣ	Αριθ:	49	ΤΚ:	11142
Αρ. Τηλεομιλήτη (Fax):			Δ/ση Ηλεκτρ. Ταχυδρομείου (Email):				

Με ατομική μου ευθύνη και γνωρίζοντας τις κυρώσεις ⁽³⁾, που προβλέπονται από τις διατάξεις της παρ. 6 του άρθρου 22 του Ν. 1599/1986, δηλώνω ότι:

γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Το Κρητικό Ζήτημα από την επανάσταση του 1889 έως την κήρυξη της Αυτονομίας», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ημερομηνία: 23/ 01/ 2023

Ο – Η Δηλών.

(Υπογραφή)

(1) Αναγράφεται από τον ενδιαφερόμενο πολίτη ή Αρχή ή η Υπηρεσία του δημόσιου τομέα, που απευθύνεται η αίτηση.

(2) Αναγράφεται ολογράφως.

(3) «Όποιος εν γνώσει του δηλώνει ψευδή γεγονότα ή αρνείται ή αποκρύπτει τα αληθινά με έγγραφη υπεύθυνη δήλωση του άρθρου 8 τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών. Εάν ο υπαίτιος αυτών των πράξεων σκόπευε να προσπορίσει στον εαυτόν του ή σε άλλον περιουσιακό όφελος βλάπτοντας τρίτον ή σκόπευε να βλάψει άλλον, τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι 10 ετών.

(4) Σε περίπτωση ανεπάρκειας χώρου η δήλωση συνεχίζεται στην πίσω όψη της και υπογράφεται από τον δηλούντα ή την δηλούσα.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	7
Abstract	7
1. Εισαγωγή	8
1.1 Το Ανατολικό Ζήτημα.....	9
1.2 Το Κρητικό Ζήτημα έως το 1878	10
1.3 Βιογραφικά Στοιχεία.....	12
2. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.....	13
3. Μεθοδολογία Έρευνας	15
4. Παρουσίαση δεδομένων	16
4.1 Η Εξέγερση του 1889.....	16
4.1.1 Τα προβλήματα στην εφαρμογή της Σύμβασης της Χαλέπας.....	16
4.1.2 Ο κομματικός ανταγωνισμός.....	18
4.1.3 Η σύνθεση του πληθυσμού και η προσπάθεια αλλοίωσής της από τον Σουλτάνο	19
4.1.4 Το διεθνές πλαίσιο.....	21
4.1.5 Η κατάσταση στην Κρήτη στις αρχές του 1888.....	22
4.1.6. Οι εκλογές του 1888.....	23
4.1.7. Οι εκλογές του 1889 και τα αποτελέσματά τους.....	25
4.1.8. Η εξέγερση του 1889 και οι συνέπειές της	27
4.2 Η εξέγερση του 1895	31
4.2.1 Η κατάσταση πριν την εξέγερση	31
4.2.2 Η αλλαγή πολιτικής από την οθωμανική διοίκηση.....	33
4.2.3 Η Μεταπολιτευτική Επιτροπή	34
4.2.4. Τα γεγονότα της εξέγερσης	36
4.2.5 Το Νέο Πολίτευμα.....	40
4.3 Η Επανάσταση του 1897	41
4.3.1 Οι ταραχές του Ιανουαρίου 1897.....	41
4.3.2 Η ανάμειξη της Ελλάδας και των Μεγάλων Δυνάμεων	43
4.3.3 Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος.....	48
4.3.4 Ο αντίκτυπος του πολέμου στην Κρήτη.....	49
4.3.5 Ο δρόμος προς την αυτονομία	51
4.3.6 Τα γεγονότα του Ηρακλείου.....	52
4.3.7 Η έναρξη της περιόδου της Αυτονομίας	53

5. Συμπερασματικά Σχόλια.....	54
Βιβλιογραφία.....	56
Κατάλογος Εφημερίδων	56
Ελληνική Βιβλιογραφία.....	57
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	60

Περίληψη

Η ενδεχόμενη Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα αποτέλεσε για δεκαετίες την αιτία σφοδρών συγκρούσεων μεταξύ των χριστιανών και των μουσουλμάνων του νησιού και ταυτόχρονα πολιτικών και στρατιωτικών κρίσεων ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και την Οθωμανική αυτοκρατορία. Καθοριστικός ήταν και ο ρόλος των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων με τις συνεχείς παρεμβάσεις τους. Η παρούσα εργασία παρουσιάζει τις πτυχές του Κρητικού Ζητήματος έχοντας ως βασική περίοδο μελέτης το χρονικό διάστημα από την επανάσταση του 1889 έως την κήρυξη της Αυτονομίας και τη δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας. Η καταστροφική για τους χριστιανούς της Κρήτης εξέγερση του 1889 οδήγησε στην απώλεια των προνομίων τους, τα οποία είχαν εξασφαλιστεί με τη Σύμβαση της Χαλέπας και έφερε αντιμέτωπες τις δύο κοινότητες του νησιού. Η Μεταπολιτευτική Επανάσταση του 1895 ανέτρεψε προσωρινά την κατάσταση όμως σύντομα στην Κρήτη επικράτησε και πάλι αναρχία. Η επανάσταση του 1897, σε συνδυασμό με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο και την εμπλοκή των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων οδήγησε τελικά στην Αυτονομία της Κρήτης και πιο κοντά στην Ένωση με την Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: Κρητικό Ζήτημα, Εξεγέρσεις, Επεμβάσεις, Αυτονομία

Abstract

The eventual union of Crete with Greece presented it for decades as a cause of fierce conflicts between the island's Christians and Muslims and at the same time for political and military crises between the Greek state and the Ottoman Empire. The role of the European Powers with their continuous interventions was also decisive. This paper presents the aspects of the Cretan Question, having as the main period of study the period from the revolution of 1889 to the declaration of Autonomy and the creation of the Cretan State. The 1889 rebellion, disastrous for the Christians of Crete, led to the loss of their privileges, which had been secured by the Pact of Halepa, and brought the two communities of the island against each other. The revolution of 1895 temporarily overturned the situation, but soon anarchy prevailed in Crete again. The revolution of 1897, combined with the Greek-Turkish war and the involvement of the European Powers finally led to the Autonomy of Crete and closer to the Union with Greece.

Keywords: Cretan Question, Rebellions, Interventions, Autonomy

1. Εισαγωγή

Το Κρητικό Ζήτημα ανέκυψε έπειτα από την υπογραφή του πρωτοκόλλου του Λονδίνου το 1830, το οποίο αναγνώριζε την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους και καθόριζε τα σύνορά του. Η Κρήτη, παρά τους αγώνες των χριστιανών κατοίκων της, δεν συμπεριλήφθη στα όρια του ελληνικού βασιλείου και για τις επόμενες δεκαετίες η προσπάθεια των Κρητών για Ένωση με το εθνικό κέντρο θα αποτελέσει ένα από τα μείζονος σημασίας ζητήματα της Ανατολικής Μεσογείου. Καθ' όλη τη διάρκεια του υπόλοιπου 19^{ου} αιώνα έως και το 1913 το Κρητικό Ζήτημα επηρέασε και σε ορισμένες περιπτώσεις καθόρισε την εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους και προκάλεσε την αντίδραση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης.

Η πορεία του Κρητικού Ζητήματος παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον τόσο για τον ιστορικό όσο και για τον απλό αναγνώστη λόγω της πολυπλοκότητάς του και των πολλών φάσεων από τις οποίες πέρασε μέχρι την τελική προσάρτηση του νησιού στο ελληνικό κράτος. Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να εστιάσει στην περίοδο από την εξέγερση του 1889 έως και την έναρξη της περιόδου της Αυτονομίας (1898). Η επιλογή της συγκεκριμένης περιόδου έγινε προκειμένου να βρεθούν στο επίκεντρο της έρευνας συμβάντα και εξελίξεις που η σύγχρονη βιβλιογραφία δεν έχει μελετήσει ιδιαίτερα καθώς η πλειοψηφία των ιστορικών ασχολείται είτε με προγενέστερα γεγονότα (π.χ. τη Σύμβαση της Χαλέπας) είτε με μεταγενέστερα (π.χ. την οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας και η Ένωση με την Ελλάδα). Επιπρόσθετα, μέσω της εργασίας αυτής επιχειρείται ο εμπλουτισμός της ήδη υπάρχουσας βιβλιογραφίας με στοιχεία και αναφορές από πρωτογενείς πηγές που «φωτίζουν» όλες τις πτυχές του Κρητικού Ζητήματος στα χρονικά όρια που έχουν τεθεί.

Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας θα πραγματοποιηθεί σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ασχολείται με την εξέγερση του 1889 και περιλαμβάνει τα αίτια που οδήγησαν σε αυτή, τα γεγονότα της εξέγερσης και τις συνέπειές της για τους κατοίκους του νησιού. Η δεύτερη επικεντρώνεται στην εξέγερση του 1895, γνωστή ως «Μεταπολιτευτική Επανάσταση», αναδεικνύοντας τα γεγονότα που συνέβαλλαν στο «Νέο Πολίτευμα» το 1896. Τέλος, η τρίτη ενότητα εκτείνεται από τις αρχές του 1897, με τις συγκρούσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, έως τη δημοσίευση του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας τον Απρίλιο του 1899, γεγονός που σηματοδοτεί την έναρξη της τελευταίας φάσης του Κρητικού Ζητήματος πριν την Ένωση με την Ελλάδα.

Πριν την ανάλυση του κυρίως θέματος της εργασίας, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν στον αναγνώστη μία σύντομη επισκόπηση του Ανατολικού Ζητήματος, του Κρητικού Ζητήματος έως το 1878 και βιογραφικά στοιχεία τριών εκ των πρωταγωνιστών του κατά την περίοδο που θα μας απασχολήσει.

1.1 Το Ανατολικό Ζήτημα

Το Κρητικό Ζήτημα αποτέλεσε μέρος του Ανατολικού Ζητήματος και σε αυτό το πλαίσιο απασχόλησε τις ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής. Ο όρος «Ανατολικό Ζήτημα» αναφέρεται στο πρόβλημα της πολιτικής κυριαρχίας στην Ανατολική Μεσόγειο και κυρίως στα Βαλκάνια, λόγω της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα (1699) έως και τις αρχές του 20^{ου}.¹ Οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι του 18^{ου} αιώνα (1768- 1777, 1787- 1792) συνέβαλαν σε αυτήν την παρακμή της αυτοκρατορίας, η οποία τους προηγούμενους αιώνες αποτελούσε μία από τις ισχυρότερες της ιστορίας. Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ- Καϊναρτζή (1774) η Ρωσία επέβαλε δυσμενείς όρους στον Σουλτάνο και πλέον θα μπορούσε να επιβάλει την πολιτική της στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και να πετύχει τον στόχο της, την έξοδο στη Μεσόγειο.² Αυτό δεν θα μπορούσαν να το επιτρέψουν οι άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και κυρίως η Βρετανία η οποία είχε εμπορικά- οικονομικά συμφέροντα στην ίδια περιοχή. Για τον λόγο αυτό, υποστηρίχθηκε η ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προκειμένου να αποτελέσει ένα κράτος- φράγμα κατά της ρωσικής επέκτασης.

Οι επαναστάσεις των βαλκανικών εθνών έθεσαν το ζήτημα σε νέες βάσεις. Αρχικά, η ελληνική επανάσταση απείλησε το ευρωπαϊκό status quo και επέφερε την αλλαγή στάσης της Αγγλίας απέναντι στην ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτό θα συμβεί διότι η αγγλική διπλωματία θα αντιληφθεί πως η αποδυνάμωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είναι σχεδόν αναπόφευκτη αλλά θα μπορούσε να αντισταθμιστεί με τον έλεγχο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.³ Αντίστοιχη στάση θα ακολουθήσουν και άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις

¹ Μιχαήλ Λάσκαρις, *Το Ανατολικόν Ζήτημα (1800- 1923). Τόμος Α' (1800- 1878)*, εκδόσεις ΠΟΥΡΝΑΡΑ, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 11

² Σωτήρης Ριζάς, *Οι Μεγάλες Δυνάμεις και η Επανάσταση. Από το Λάιμπαχ στο Ναβαρίνο*, εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα 2020, σ. 34

³ Πάνος Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Βασιλίλη στον 21ο Αιώνα*, τόμος 1, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2009, σ. 134

προσπαθώντας να ασκούν επιρροή είτε στο ελληνικό κράτος ή στα άλλα νεοσύστατα βαλκανικά κράτη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι προσπάθειες της Γαλλίας να αναμειχθούν στα ελληνικά πράγματα, κυρίως κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα μετά το 1839,⁴ και ο «Πανσλαβισμός» της Ρωσίας η οποία επιχείρησε να εξαπλώσει την επιρροή της στη βαλκανική χερσόνησο μέσω της υποστήριξης και του ελέγχου των σλαβικών εθνών (π.χ. η δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας το 1878).⁵ Οι τρεις δυνάμεις που προαναφέρθηκαν, μαζί με τις δύο νέες που θα προκύψουν μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, την Ιταλία και την Γερμανία, θα συνεχίσουν να ανταγωνίζονται για την υποστήριξη των συμφερόντων τους στην Ανατολική Μεσόγειο, επηρεάζοντας την πορεία του Κρητικού Ζητήματος και κατά την περίοδο που θα μας απασχολήσει.

1.2 Το Κρητικό Ζήτημα έως το 1878

Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669) ανάμεσα στη Δημοκρατία της Βενετίας και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έληξε στις 27 Σεπτεμβρίου του 1669 όταν τα τουρκικά στρατεύματα κατέλαβαν την τελευταία πόλη που υπερασπίζονταν οι Βενετοί, τον Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο), έπειτα από πέντε χρόνια πολιορκίας. Είχε προηγηθεί η κατάληψη των Χανίων (1645), του Ρεθύμνου (1646), της Ιεράπετρας και της Σητείας (1650). Ως εκ τούτου, τερματίστηκε η περίοδος της Βενετοκρατίας στην Κρήτη και ξεκίνησε αυτή της οθωμανικής κατοχής.⁶ Οι Κρήτες κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας επαναστάτησαν αρκετές φορές με σκοπό να απελευθερωθούν, με πρώτη απόπειρα την εξέγερση στα Σφακιά το 1770 με επικεφαλής τον Ιωάννη Δασκαλογιάννη, η οποία απέτυχε. Το 1821, η Κρήτη θα ξεσηκωθεί για να συμμετάσχει στην ελληνική επανάσταση αλλά παρά τις αρχικές νίκες και τις θυσίες των Κρητών, το νησί δεν θα αποτελέσει μέρος του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και θα παραμείνει τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, οι προσπάθειες των Κρητών για απελευθέρωση και ένωση με την Ελλάδα δεν θα σταματήσουν καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.⁷

⁴ Gunnar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ 2006, τ. α', σ. 196-197

⁵ Δημήτρης Μαλέσης, «Η Ελλάδα, το Ανατολικό ζήτημα και η Βρετανική Πολιτική τον 19^ο αιώνα», *Εθνικές Επάλξεις*, Αθήνα Ιούλιος- Σεπτέμβριος 2019, σ. 57

⁶ Γιώργος Λιμαντζάκης, *Το Κρητικό Ζήτημα, 1868- 1913 από τα πεδία των μαχών στη διεθνή διπλωματία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος, Δήμος Αποκορώνου, Κοινωφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία», Χανιά 2020, σ. 33-34

⁷ Στο ίδιο, σ. 22

Οι κινητοποιήσεις του 1833, 1841, 1858, 1866-69 και του 1878⁸ δεν θα έχουν ως κατάληξη την πολυπόθητη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, αν και οι δύο τελευταίες θα έχουν προσωρινά κέρδη για τους ντόπιους χριστιανούς λόγω ορισμένων προνομίων που ο εκάστοτε σουλτάνος υποχρεώθηκε να παραχωρήσει, όπως ο Οργανικός Νόμος του 1868 και η Σύμβαση της Χαλέπας του 1878.⁹ Ειδικότερα, ο Οργανικός Νόμος εξαγγέλθηκε από τον Σουλτάνο Αμπντούλ Αζίζ τον Β΄ στις 18 Σεπτεμβρίου 1867 με την αποστολή του Μοχάμεντ Εμίν Αλή Πασά στην Κρήτη, στον οποίο ανατέθηκε η συγκρότηση του καθεστώτος που επικυρώθηκε λίγους μήνες αργότερα με Διάταγμα στις 8 Ιανουαρίου 1868. Ο Οργανικός Νόμος προέβλεπε μικτά δικαστήρια και διοικητικά συμβούλια και τη δημιουργία της «Γενικής Συνελεύσεως», η οποία θα εκλεγόταν από τους Δημογέροντες. Οι σημαντικότερες αλλαγές που περιλάμβανε το νέο αυτό καθεστώς ήταν η διάκριση των εξουσιών και η συμμετοχή των Χριστιανών στα όργανα της πολιτείας με βάση την αναλογία τους επί του συνολικού πληθυσμού. Όμως, ο Οργανικός Νόμος ουδέποτε εφαρμόστηκε ουσιαστικά, λόγω της έλλειψης διάθεσης από τις τουρκικές αρχές και των αντιδράσεων του μουσουλμανικού στοιχείου του νησιού.¹⁰

Η κήρυξη του πολέμου από την Ρωσία προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία στις 24 Απριλίου 1877 και οι αρχικές επιτυχίες των Ρώσων ώθησαν τους Κρητικούς σε μία νέα επανάσταση το 1878. Αποτέλεσμα των διεθνών συνθηκών που διαμορφώθηκαν μετά το τέλος του πολέμου και του Συνεδρίου του Βερολίνου (13 Ιουνίου 1878) ήταν η υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας στις 2 Οκτωβρίου 1878. Η Πύλη υποχρεώθηκε πλέον να εφαρμόσει τον Οργανικό Νόμο του 1868 και μάλιστα με ορισμένες τροποποιήσεις υπέρ των Χριστιανών, όπως η αύξηση των πληρεξουσίων που τους εκπροσωπούσαν.¹¹ Η Σύμβαση της Χαλέπας εγκαινίασε την «περίοδο της ημιαυτονομίας» στην Κρήτη που τελικά αποτέλεσε το πρώτο βήμα προς την αυτονομία και την ένωση με την Ελλάδα. Επιπλέον, προέβλεπε τον διορισμό χριστιανού διοικητή και λόγω της λειτουργίας της Βουλής επέτρεψε τη συγκρότηση κομμάτων. Η γενική συνέλευση αποτελείται από 80 μέλη, 49 χριστιανούς και 31 μουσουλμάνους. Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν, τέλος, το

⁸ Δεν χαρακτηρίζονται ως επαναστάσεις, καθώς δεν επέφεραν κάποια ριζοσπαστική αλλαγή στην κοινωνία, τους θεσμούς ή την πολιτική, σύμφωνα με τον Samuel Huntington.

⁹ Γιώργος Λιμαντζάκης, *Οι Τουρκοκρήτες και το Κρητικό Ζήτημα: από την Ύστερη Τουρκοκρατία έως την Ένωση*, Εκδόσεις ΕΡΕΙΣΜΑ, Χανιά 2015, σ. 11

¹⁰ Γεώργιος Δ Δασκαλάκης, «Ο Οργανικός Νόμος της Κρήτης του 1867», *Νέα Εστία*, τμ. 80, τχ. 944, Αθήνα 1966, σ. 1520- 1538

¹¹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830- 1981*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019, σ. 80

δικαίωμα που έδινε η Σύμβαση στους χριστιανούς σχετικά με την κατοχή όπλων. Το γεγονός ότι επετράπη στους Κρήτες να αγοράζουν και να έχουν στην κατοχή τους όπλα θα τους βοηθήσει στην προετοιμασία μελλοντικών κινητοποιήσεων.¹²

1.3 Βιογραφικά Στοιχεία

Ελευθέριος Βενιζέλος

Γεννημένος στις 23 Αυγούστου 1864 στις Μουρνιές Χανίων, πέρασε τα παιδικά του χρόνια στη Σύρο και αργότερα στην Αθήνα, αφού η οικογένειά του έπρεπε να εγκαταλείψει την Κρήτη μετά την ανάμειξη του πατέρα του, Κυριάκου Βενιζέλου, στην επανάσταση του 1866. Σπούδασε νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1886 ξεκίνησε την δικηγορική του σταδιοδρομία στα Χανιά και παράλληλα ασχολήθηκε με την πολιτική. Διετέλεσε Υπουργός Δικαιοσύνης στην πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας μέχρι την σύγκρουσή του με τον Ύπατο Αρμοστή, πρίγκιπα Γεώργιο (επανάσταση του Θερίσου). Τον Μάρτιο του 1910 θα εκλεγεί πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας, ωστόσο το ίδιο έτος θα αναλάβει την πρωθυπουργία της Ελλάδας. Προέβη σε μεταρρυθμίσεις σε όλους τους τομείς, αναδιοργάνωσε τον στρατό και διεύρυνε τα σύνορα του ελληνικού κράτους, με τη συμμετοχή της χώρας στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1919). Ασχολήθηκε με την πολιτική έως την απόσυρσή του το 1935. Απεβίωσε στις 18 Μαρτίου 1936 στο Παρίσι.¹³

Μανούσος Κούνδουρος

Γεννήθηκε στα Σφακιά το 1860, γιος του Ρούσου Κούνδουρου, ο οποίος συμμετείχε στην Κρητική Επανάσταση του 1866-1869. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη

¹² Μάνος Περάκης, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας, (1878-1889), εκδόσεις Βιβλιόραμα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα 2008, σ. 411*

¹³ Ιωάννης Γ. Μανωλικάκης, *Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου. Η Κρητική Επανάσταση του 1889. Ένα Άγνωστο Ιδιόγραφο Κείμενο του Εθνάρχου*, εκδόσεις ΑΠΤΕΡΑ, Αθήνα 1971

συνέχεια διορίστηκε πρωτοδίκης στο Βάμο της Κρήτης. Ακολουθώντας τα χνάρια του πατέρα του, ασχολήθηκε με την πολιτική και ανέλαβε την ηγεσία της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής συμμετέχοντας και στην ομώνυμη επανάσταση. Υπήρξε Υπουργός Εσωτερικών και αργότερα Οικονομικών στην κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας. Τις επόμενες δύο δεκαετίες θα συνεχίσει να πολιτεύεται, έως τον θάνατό του στις 19 Δεκεμβρίου 1933, στην Αθήνα.¹⁴

Πρίγκιπας Γεώργιος

Γεννήθηκε στις 24 Ιουνίου 1869 στην Κέρκυρα, στο θερινό ανάκτορο του Μον Ρεπό. Ήταν δευτερότοκος γιός του βασιλιά της Ελλάδας Γεωργίου Α΄ και της βασίλισσας Όλγας. Σπούδασε στη Ναυτική Σχολή των Δοκίμων της Κοπεγχάγης από το 1885 έως το 1889 και στη συνέχεια κατετάγη στο Βασιλικό Ναυτικό της Ελλάδας όπου και διακρίθηκε ως κυβερνήτης πλοίων και διοικητής του στόλου τορπιλοβόλων. Το 1898 διορίστηκε, από τις Μεγάλες Δυνάμεις, Ύπατος Αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας, αξίωμα που διατήρησε έως το 1906. Αφησε την τελευταία του πνοή στο Σαιν Κλου της Γαλλίας στις 25 Νοεμβρίου 1957.¹⁵

2. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία παρείχε σημαντικά ερείσματα στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας. Ειδικότερα, στα έργα του Γ. Λιμαντζάκη (Το Κρητικό Ζήτημα, 1868- 1913 και Οι Τουρκοκρήτες και το Κρητικό Ζήτημα) παρουσιάζονται οικονομικά και δημογραφικά στοιχεία για την περίοδο που μας απασχολεί και δίνεται έμφαση στις σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων και στον ανταγωνισμό των δύο κοινοτήτων για τον έλεγχο του νησιού. Στα έργα των Α. Κλάψη (Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821- 1923) και Κ. Σβολόπουλου (Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830- 1981) το Κρητικό Ζήτημα εντάσσεται στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής του

¹⁴ Μανούσος Κούνδουρος, *Ημερολόγιον. Ιστορικά και Διπλωματικά Αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική Επανάσταση της Κρήτης και η Αρμοστεία αυτής*, εκδότης Σ. Βαρδάκης, Αθήνα 1921

¹⁵ Πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδος, *Η Αυτόνομη Κρητική Πολιτεία. Αναμνήσεις εκ Κρήτης 1898- 1906*, εκδόσεις HISTORIA, Αθήνα 2020

ελληνικού κράτους καθιστώντας εμφανή την επιρροή του ζητήματος στη χάραξη της διπλωματικής πολιτικής, σε συνάφεια με τις εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα.

Ο Γ. Γιανουλόπουλος (Η ευγενής μας τύφλωσις) παρέχει πληροφορίες για το πολιτικό παρασκήνιο της εποχής. Με αυτόν τον τρόπο υπογραμμίζονται η απόπειρα εκμετάλλευσης του Κρητικού Ζητήματος από τα κόμματα για πολιτικά οφέλη και η δράση της «Εθνικής Εταιρείας». Επιπρόσθετα, από τα έργα των Ε. Driault (Το Ανατολικό Ζήτημα) και D. Dakin (Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770- 1923) αντλούνται πληροφορίες για τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στο αίτημα των Κρητών για Ένωση, η οποία υπαγορεύεται από τα συμφέροντά τους στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.

Ιδιαίτερη αξία στην ιστορική μελέτη προσδίδουν τα ιδιόγραφα- απομνημονεύματα προσωπικοτήτων της εποχής, που ζουν ή και υποκινούν τις εξελίξεις. Το ιδιόγραφο του Ελευθερίου Βενιζέλου για την επανάσταση του 1889 (Ι. Μανωλικάκης) μεταφέρει τις πολιτικές εξελίξεις στο νησί πριν την εξέγερση, από την οπτική του κρητικού ηγέτη. Αντίστοιχα σημαντικές πληροφορίες προσθέτει το προσωπικό ημερολόγιο του Μ. Κούνδουρου, του ανθρώπου που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της μεταπολιτευτικής επανάστασης του 1895. Για την ίδια περίοδο το έργο του Ε. Πρεβελάκη (Η πολιορκία του Βάμου και οι Διπλωματικές της Συνέπειες) σχολιάζει τη δράση των επαναστατών στην Κρήτη και τις κινήσεις της ελληνικής κυβέρνησης στο διπλωματικό πεδίο. Επίσης, τα απομνημονεύματα του Πρίγκιπα Γεωργίου της Ελλάδος (Η Αυτόνομη Κρητική Πολιτεία) τονίζουν λεπτομέρειες πριν τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 έως και τον διορισμό του ως Ύπατου Αρμοστή στην Κρήτη. Η αποστολή του στην Κρήτη ως αρχηγός του ελληνικού στόλου και οι επαφές του με τους ναυάρχους των Μεγάλων Δυνάμεων προσδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη συγκεκριμένη πηγή.

Τέλος, οι εφημερίδες που εκδίδονταν στην Ελλάδα αποσαφηνίζουν τον ρόλο του Τύπου στην επιρροή της κοινής γνώμης και στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής από την εκάστοτε κυβέρνηση. Παράλληλα, οι εφημερίδες της Κρήτης αναδεικνύουν τις διαμάχες μεταξύ των αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων του νησιού, το μίσος που επικρατούσε ανάμεσα στις δύο κοινότητες και φέρνουν στο φως τη δύσκολη καθημερινότητα των κατοίκων που βίωναν τις επιπτώσεις των επιλοκών του Κρητικού Ζητήματος.

3. Μεθοδολογία Έρευνας

Για την έρευνα της πορείας του Κρητικού Ζητήματος αντλήθηκαν πληροφορίες από δευτερογενείς και πρωτογενείς πηγές. Όσον αφορά στις δευτερογενείς πηγές, εξετάστηκε η υπάρχουσα βιβλιογραφία που αποτελείται από μελέτες Ελλήνων και ξένων ιστορικών, οι οποίοι συνέγραψαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και δεν έχουν κοινές αντιλήψεις, ιδεολογίες και σκοπούς. Αντίστοιχα, τα βιβλία τα οποία επιλέχθηκαν δεν εξετάζουν το θέμα υπό το ίδιο πρίσμα, ούτε έχουν πανομοιότυπο αντικείμενο μελέτης. Ειδικότερα, το υλικό που αξιοποιήθηκε προέρχεται από πηγές που είτε εστιάζουν στο Κρητικό Ζήτημα, είτε το εντάσσουν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, όπως αυτό της ιστορίας του ελληνικού κράτους ή του Ανατολικού Ζητήματος. Επιπρόσθετα, κάθε μελετητής προσεγγίζει το ζήτημα από μία ιδιαίτερη πλευρά και επιχειρεί να αναδείξει ένα συγκεκριμένο επίπεδο του Κρητικού Ζητήματος, ενώ ορισμένοι παραθέτουν μία συνολική παρουσίαση του θέματος. Συνδυάζοντας, λοιπόν, όσο το δυνατόν περισσότερους μελετητές που διαθέτουν διαφορετική οπτική γωνία προέκυψαν συμπεράσματα όχι μόνο για τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αλλά και για την πολιτική του ελληνικού κράτους, την προσπάθεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας να διατηρήσει την εδαφική της ακεραιότητα και τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής σε μία περιοχή ζωτικής σημασίας για τα συμφέροντά τους. Επίσης, δεν απουσιάζουν αναφορές στην οικονομία και στα δημογραφικά δεδομένα.

Ως προς την μελέτη των πρωτογενών πηγών, αξιοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο δύο κατηγορίες: εφημερίδες και προσωπικά ημερολόγια. Η συγκεκριμένη βιβλιογραφία όχι μόνο παρουσιάζει τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου, αλλά προσθέτει και πολύτιμες πληροφορίες για την δημιουργία μιας σφαιρικής εικόνας για την εποχή εκείνη. Οι εφημερίδες της Κρήτης, από τη μία πλευρά, παρουσιάζουν τις αντιλήψεις των κατοίκων του νησιού και τις δυσκολίες που καλούνταν να αντιμετωπίσουν προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους, σε ένα περιβάλλον ευμετάβλητο, το οποίο επηρεαζόταν από πολλούς παράγοντες. Τα έντυπα του ελληνικού κράτους, από την άλλη, αποτυπώνουν τις αντιλήψεις της ελληνικής κοινής γνώμης και τον ρόλο του Τύπου σε καίρια ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Τέλος, τα προσωπικά ημερολόγια ορισμένων εκ των πρωταγωνιστών προσθέτουν στην ιστορική έρευνα σημαντικές λεπτομέρειες που συμβάλλουν στην εις βάθος κατανόηση του θέματος.

Τα δεδομένα που προέκυψαν από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, πρωτογενούς και δευτερογενούς, αξιοποιήθηκαν με τη μέθοδο της σύνθεσης, με σκοπό την ανάδειξη της σχέσης αιτίου- αποτελέσματος μεταξύ των γεγονότων που λαμβάνουν χώρα στην Κρήτη ή και έξω από αυτή.

Το παράδειγμα του Κρητικού Ζητήματος δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση λαού που επιδιώκει την απόκτηση της ελευθερίας του με συνεχείς εξεγέρσεις και ούτε μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα συγκεκριμένης χρονικής συγκυρίας. Οι ρίζες του ξεκινούν από την ελληνική επανάσταση και εκτείνονται έως τις απαρχές του Ανατολικού Ζητήματος. Η αρχή της παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο τέλος του 17^{ου} αιώνα και η προσπάθεια των Μεγάλων Δυνάμεων να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους μέσω της διαχείρισης αυτής της κρίσης είναι που οδήγησαν τελικά και στο ξέσπασμα των κρητικών επαναστάσεων, όπως συνέβη σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο. Ακόμη, οι κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα και η ανάπτυξη του εθνικισμού προώθησαν τις έννοιες της ελευθερίας και της αυτοδιάθεσης επηρεάζοντας και τις αντιλήψεις του κρητικού λαού.

4. Παρουσίαση δεδομένων

4.1 Η Εξέγερση του 1889

4.1.1 Τα προβλήματα στην εφαρμογή της Σύμβασης της Χαλέπας

Η Σύμβαση της Χαλέπας θεωρητικά σταματούσε την ασυδοσία του Σουλτάνου και προστάτευε τα δικαιώματα των χριστιανών κατοίκων της Κρήτης, αν και ο Αμπντούλ Χαμίτ προσπαθούσε με κάθε μέσο να την παραβιάζει.¹⁶ Ένα από τα αιτήματα που προέβαλαν επίμονα στον διοικητή του νησιού ήταν η κατάργηση του οθωμανικού νόμου του 1858, σύμφωνα με τον οποίο η αλλαγή θρησκευματος από το Ισλάμ στον Χριστιανισμό επέφερε την ποινή της εξορίας

¹⁶ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 22

και την αφαίρεση των κληρονομικών δικαιωμάτων.¹⁷ Η πίεση στον γενικό διοικητή της Κρήτης Ιωάννη Φωτιάδη πασά θα οδηγήσει το 1880 στην κατάργηση του νόμου και των ποινών που προέβλεπε. Τα αποτελέσματα αυτής της απόφασης θα γίνουν σύντομα ορατά καθώς σε όλη την ύπαιθρο της Κρήτης παρατηρούνται περιστατικά εκχριστιανισμού μουσουλμάνων κατοίκων, ήδη από τον πρώτο χρόνο εφαρμογής της ανεξιθρησκείας.¹⁸ Η τάση αυτή δεν είναι ανεξήγητη αν αναλογιστεί κανείς πως οι Οθωμανοί της Κρήτης είναι απόγονοι εξισλαμισμένων χριστιανών και δεν έχουν δεσμούς με τους Τούρκους εκτός του νησιού, ενώ και η γλώσσα που μιλούν είναι η κρητική διάλεκτος.¹⁹

Άλλο αίτημα των χριστιανών και σημείο τριβής τους με τους μουσουλμάνους, αποτέλεσε η αλλαγή του νόμου σχετικά με την αξιοποίηση του ποσού από τη βακουφική δεκάτη το οποίο δεν κατέληγε στο δημόσιο ταμείο του νησιού, αλλά προοριζόταν μόνο για τη συντήρηση των μουσουλμανικών ιδρυμάτων. Η άρνηση του Σουλτάνου, το 1882, απογοήτευσε τους Κρητικούς οι οποίοι άρχισαν να δυσανασχετούν καθώς έβλεπαν πως, παρά τη φαινομενική παραχώρηση προνομίων, τα δικαιώματά τους θα παραβιάζονταν σε κάθε ευκαιρία. Ως αντίδραση, διέλυσαν τη Γενική Συνέλευση διαμαρτυρόμενοι για το γεγονός ότι η Πύλη υποστήριζε ανοιχτά το μουσουλμανικό στοιχείο του νησιού.²⁰ Παρόμοια ήταν η στάση του Σουλτάνου στο ίδιο αίτημα των Κρητών και το 1884, γεγονός που οδήγησε στην εκ νέου αποχώρηση των χριστιανών από τη Γενική Συνέλευση ενώ πραγματοποιήθηκε και ένοπλο συλλαλητήριο στις 3 Μαΐου 1884 στη Μπουτσουνάρια Χανίων. Τελικά η Πύλη θα κάνει δεκτό το αίτημα στις 23 Μαΐου 1884.²¹

Ο πασάς Ιωάννης Φωτιάδης θα παραμείνει στη θέση του διοικητή της Κρήτης έως το 1885, όντας ο μόνος ο οποίος κατόρθωσε να ολοκληρώσει τη θητεία του. Έως το 1889 θα αναλάβουν τη διοίκηση του νησιού διαδοχικά τρία νέα πρόσωπα. Πρώτος ο Ιωάννης Σάββας πασάς, ο οποίος θα διατηρηθεί στη θέση του για περίπου 20 μήνες, μέχρι την αντικατάστασή του από τον Κωστάκη Ανθόπουλο πασά. Ο Ανθόπουλος θα δώσει τη θέση του στον Νικολάκη Σαρτίνσκι πασά έπειτα από μόλις 15 μήνες. Πάντως και ο τελευταίος θα παραμείνει το αξίωμα του διοικητή μόνο 16

¹⁷ Selim Deringil, *Η Καλά Προστατευόμενη Επικράτεια. Ιδεολογία και Νομιμοποίηση της Εξουσίας στην Οθωμανική Επικράτεια (1876- 1909)*, εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ, Αθήνα 2003, σ. 287

¹⁸ Λιμαντζάκης, *Το Κρητικό Ζήτημα, 1868- 1913 από τα πεδία των μαχών στη διεθνή διπλωματία*, ό.π., σ. 98

¹⁹ Λιμαντζάκης, *Οι Τουρκοκρήτες και το Κρητικό Ζήτημα: από την Υστερη Τουρκοκρατία έως την Ένωση*, ό.π., σ. 16-17

²⁰ «1883», *Πατρίς*, Χανιά 01/01/1883

²¹ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 24

μήνες.²² Βέβαια, η πρακτική αυτή του Σουλτάνου να αλλάζει, με την πάροδο λίγων μηνών, τον διοικητή της Κρήτης από τη μία συνιστούσε παραβίαση της σύμβασης της Χαλέπας και από την άλλη δημιουργούσε προβλήματα στη διατήρηση της τάξης στο νησί αλλά και στην ουσιαστική επίλυση των ζητημάτων που προέκυπταν. Συνεπώς, η τακτική της Πύλης δυσχέραινε ακόμα περισσότερο το ούτως ή άλλως δύσκολο έργο που έπρεπε να φέρει εις πέρας ο εκάστοτε Γενικός Διοικητής της Κρήτης, δηλαδή να ισορροπήσει τα συμφέροντα των δύο κοινοτήτων του νησιού, χριστιανών και μουσουλμάνων και να ικανοποιεί τις απαιτήσεις του Σουλτάνου ενώ παράλληλα εκπροσωπεί έναν λαό που επιθυμεί να απαλλαγεί από τον οθωμανικό ζυγό.²³ Μπορούμε, επομένως, να αντιληφθούμε πως η Σύμβαση της Χαλέπας βελτίωσε τη θέση των χριστιανών κατοίκων της Κρήτης, ωστόσο λόγω των αυθαιρεσιών της Πύλης το νέο πολιτικό καθεστώς, αυτό της ημιαυτονομίας, δεν ανταποκρίθηκε στις αρχικές προσδοκίες των Κρητών.²⁴

4.1.2 Ο κομματικός ανταγωνισμός

Παρά τα προβλήματα, το καθεστώς της ημιαυτονομίας διαμόρφωσε την πολιτική σκέψη των κατοίκων της Κρήτης και σταδιακά (από το 1878) δημιουργήθηκαν δύο νέα κόμματα, τα οποία πρωταγωνίστησαν στις εξελίξεις στα τέλη της δεκαετίας του 1880. Επρόκειτο για τους «Συντηρητικούς» (Καραβανάδες) και τους «Φιλελεύθερους» (Ξυπόλητοι). Οι Συντηρητικοί, με ηγέτες τον Μίνωα Ησυχάκη και τον Χασάν Καουρζαδέ, συσπείρωσαν γύρω τους τους ανώτερους αξιωματούχους της δημόσιας διοίκησης, ανώτερους κληρικούς και μεγαλογαιοκτήμονες. Από την άλλη, το κόμμα των Φιλελευθέρων, υπό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη και τον Αχμέτ Αργυράκη, υποστηριζόταν από τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τους εμπόρους και τους αυτοαπασχολούμενους. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του νησιού δεν συμπαρατάχθηκαν όλοι με κάποιο από τα δύο κόμματα, αλλά διαμοιράστηκαν και στα δύο με βάση την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν.²⁵ Συνεπώς, ο θρησκευτικός διαχωρισμός έδωσε τη θέση του στον κομματικό-ταξικό. Η νέα πολιτική πραγματικότητα στην Κρήτη δεν είχε ως αποτέλεσμα τη σταθερότητα και τη βελτίωση της διοίκησης. Αντίθετα, οδήγησε σε διαμάχες μεταξύ των δύο πλευρών με μόνο στόχο την κατάληψη της εξουσίας και την εξυπηρέτηση πελατειακών σχέσεων, συχνά εις βάρος

²² Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770- 2000. Τα χρόνια της Σταθερότητας, 1871- 1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, εκδόσεις ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 321

²³ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 45

²⁴ Περάκης, ό.π., σ. 40-41

²⁵ Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 393- 395

του κοινού συμφέροντος. Η κατάσταση αυτή προκάλεσε, πέρα από οξύτατο πολιτικό φανατισμό, πολλά προβλήματα στα οικονομικά του νησιού.²⁶

4.1.3 Η σύνθεση του πληθυσμού και η προσπάθεια αλλοίωσής της από τον Σουλτάνο

Παράλληλα, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης διαμαρτύρονταν συχνά στον Γενικό Διοικητή, αλλά και στον ίδιο τον Σουλτάνο, για τον αποκλεισμό τους από τις θέσεις του δημοσίου, γεγονός που οφειλόταν στον κομματικό ανταγωνισμό. Η ελληνική κοινότητα του νησιού ήταν πολυπληθέστερη και επομένως τα δύο κόμματα στόχευαν κυρίως σε αυτή για την άντληση ψηφοφόρων, κυρίως με τη δημιουργία πελατειακών σχέσεων και τους διορισμούς στη δημόσια διοίκηση, με αποτέλεσμα να παραγκωνίζονται οι Τουρκοκρήτες. Ο Σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ θεώρησε πως η λύση στο πρόβλημα θα ερχόταν με την ενίσχυση του μουσουλμανικού στοιχείου και ως εκ τούτου κατέφυγε στην πρακτική του εποικισμού.²⁷

Έως την επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770) οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν περίπου το 30% του συνολικού πληθυσμού της Κρήτης. Το ποσοστό αυτό αυξήθηκε δραματικά λόγω των εκτεταμένων εξισλαμισμών και το 1817 ανερχόταν έως και στο 50% του πληθυσμού.²⁸ Μετά τη δεκαετία της ελληνικής επανάστασης ο αριθμός των μουσουλμάνων αρχίζει να μειώνεται και να επιστρέφει στο 1/3 του συνόλου του πληθυσμού.²⁹ Παράλληλα, παρατηρείται μία γενικότερη μείωση του πληθυσμού της Κρήτης λόγω του πολέμου και των λοιμών που έπληξαν το νησί. Ειδικά για τον χριστιανικό πληθυσμό, η μείωσή του οφείλεται στις σφαγές από τον τουρκικό στρατό ή στις επιθέσεις από ατάκτους ως αντίποινα απέναντι στις επαναστατικές ενέργειες των Ελληνοκρητών και στα ρεύματα προσφύγων από το νησί προς τις περιοχές του κυρίως ελλαδικού χώρου που είχαν ήδη απελευθερωθεί (π.χ. Κυκλάδες, Πελοπόννησος). Η άφιξη των προσφύγων στις περιοχές αυτές επιβεβαιώνεται από ψηφίσματα του ελληνικού κράτους για τη λήψη μέτρων που αφορούσαν στην αποκατάστασή τους. Ένα από αυτά είναι το ψήφισμα ΚΔ΄ που υπογράφεται από τον κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια στο Ναύπλιο στις 13 Μαρτίου 1831.³⁰ Ο

²⁶ Αίλη Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864- 1910. Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001, σ.216-220

²⁷ Λιμαντζάκης, *Το Κρητικό Ζήτημα*, ό.π., σ. 102

²⁸ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΑ΄: Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669 - 1821), Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 158

²⁹ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 41

³⁰ *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Εκδόσεις Διόφαντος, Αθήνα 2015, σ. 126- 127

αριθμός των χριστιανών στην Κρήτη θα αρχίσει να αυξάνεται από την περίοδο της κατοχής του νησιού από τους Αιγυπτίους λόγω ορισμένων ευνοϊκών ρυθμίσεων, όπως ο περιορισμός της φορολογίας.³¹ Η αύξηση αυτή θα συνεχιστεί και μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856) χάρη στο διάταγμα Χαττ-ι Χουμαγιούν το οποίο εκδόθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 1856 και προέβλεπε μεταρρυθμίσεις και ισονομία μεταξύ των υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτων θρησκειών.³² Μόνη εξαίρεση αποτέλεσε η περίοδος της κρητικής επανάστασης του 1866- 1869 η οποία δημιούργησε κύμα προσφύγων προς το ελληνικό βασίλειο.³³

Η πρώτη επίσημη απογραφή στην Κρήτη πραγματοποιήθηκε το 1876 και επιβεβαίωσε την πλειοψηφία του χριστιανικού στοιχείου έναντι του μουσουλμανικού με αναλογία 6 προς 4 (απογράφηκαν 135.789 χριστιανοί και 91.746 μουσουλμάνοι). Άλλα συμπεράσματα που προκύπτουν από την συγκεκριμένη απογραφή είναι η συγκέντρωση των μουσουλμάνων στις πόλεις και σε ορισμένες πεδινές περιοχές, ενώ οι χριστιανοί υπερτερούσαν αριθμητικά στις ορεινές. Ειδικότερα, οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων του Ηρακλείου (53.233 έναντι 33.481), ήταν όμως πολύ λιγότεροι από τους χριστιανούς στους νομούς Σφακίων (1.155 έναντι 22.284) και Λασιθίου (8.543 έναντι 29.544).³⁴ Η επόμενη οθωμανική απογραφή, το 1881, αν και το Υπουργείο Εσωτερικών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν αποδέχτηκε τα αποτελέσματα και προσπάθησε να δώσει διάφορες ερμηνείες που δεν αποδείχθηκαν ούτε διαψεύστηκαν,³⁵ έδειξε ξανά την ανοδική τάση του χριστιανικού πληθυσμού απέναντι στον μουσουλμανικό. Συγκεκριμένα, οι χριστιανοί αποτελούσαν περισσότερο από το 70% του συνόλου (202.936 έναντι 72.353 μουσουλμάνων).³⁶

Αυτή ήταν η κατάσταση του μουσουλμανικού πληθυσμού, λοιπόν, όταν ο Σουλτάνος έσπευσε να τον ενδυναμώσει με τους εποικισμούς. Αρχικά, μετέφερε μουσουλμάνους από τη Βόρεια Αφρική, τους αποκαλούμενους Χαλικούτηδες οι οποίοι χρησίμευσαν ως φθηνό εργατικό δυναμικό, ζώντας σε άθλιες συνθήκες για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τελικά, το 1888, οι Χαλικούτηδες απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα και μεταξύ άλλων δικαίωμα ψήφου. Το γεγονός

³¹ *Εφημερίς του Ηνωμένου Κράτους των Ιονικών Νήσων*, Κέρκυρα, 06/01/1834

³² Αντώνης Κλάνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821- 1923*, εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2019, σ. 113

³³ «Νόμος περί της υπό των Δήμων επιβολής εκτάκτου δασμού προς περίθαλψιν των εκ Κρήτης προσφύγων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα, 31/10/1867

³⁴ Λιμαντζάκης, ό.π., σ.42- 43

³⁵ Στο ίδιο, σ. 46

³⁶ Νικόλαος Σταυρακάκης, *Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης*, Εκδόσεις Καραβίας, Αθήνα 1978 , σ. 4-11

αυτό θα μπορούσε να επηρεάσει τις πολιτικές ισορροπίες στην Κρήτη, ωστόσο δεν ενδιαφέρθηκαν για τις εξελίξεις στο πολιτικό πεδίο ούτε κομματικοποιήθηκαν.³⁷ Συνεπώς, το μέτρο του Σουλτάνου συνέβαλε στη δημογραφική ανάκαμψη της μουσουλμανικής κοινότητας, αλλά δεν επηρέασε τα πολιτικά πράγματα στην Κρήτη.

4.1.4 Το διεθνές πλαίσιο

Η διεθνής πολιτική κατάσταση κατά τη δεκαετία του 1880 είχε επηρεαστεί από τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878 και τα αποτελέσματά της. Ειδικότερα, η νίκη της Ρωσίας έφερε τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου στις 3 Μαρτίου 1878 σύμφωνα με την οποία αναγνωριζόταν η ανεξαρτησία του Μαυροβουνίου, της Σερβίας και της Ρουμανίας, όπως και η δημιουργία της μεγάλης Βουλγαρίας.³⁸ Οι εξελίξεις αυτές ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς για την Ελλάδα, αφού μεγάλο μέρος της Θράκης και της Μακεδονίας παραχωρούνταν στη Βουλγαρία και παράλληλα με την αποχώρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από τα Βαλκάνια ξεκινούσε ο ανταγωνισμός των νεοσύστατων εθνών- κρατών για τις αμφισβητούμενες περιοχές, κυρίως για τη Μακεδονία.³⁹ Με αυτή τη συνθήκη η Ρωσία προωθούσε τα συμφέροντά της στα Βαλκάνια, εις βάρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ως προστάτιδα δύναμη των Σλάβων στηριζόμενη στο πολιτικό κίνημα του Πανσλαβισμού. Αυτή η επιλογή της Ρωσίας στην εξωτερική της πολιτική την καθιστούσε σημαντική απειλή για το ελληνικό κράτος, καθώς άλλαζε τις ισορροπίες στη βαλκανική χερσόνησο ευνοώντας τα σλαβικά κράτη.⁴⁰

Η Αγγλία έσπευσε να διασώσει για ακόμη μία φορά την Οθωμανική αυτοκρατορία⁴¹ πιέζοντας για την υπογραφή νέας συνθήκης λιγότερο επαχθούς για την Πύλη.⁴² Μάλιστα, για τη βοήθεια που παρείχε στον Σουλτάνο, η Αγγλία θα αναλάμβανε τη διοίκηση της Κύπρου με ένα καθεστώς εκμίσθωσης.⁴³ Η Συνθήκη του Βερολίνου στις 13 Ιουνίου 1878, η οποία αντικατέστησε αυτή του Αγίου Στεφάνου, περιόριζε σημαντικά την έκταση του βουλγαρικού κράτους και άφηνε υπό οθωμανική διοίκηση τη Θράκη και τη Μακεδονία.⁴⁴ Λίγα χρόνια αργότερα, στις 2 Ιουλίου

³⁷ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 103

³⁸ Κλάμης, ό.π., σ. 170- 173

³⁹ Θάνος Βερέμης, Ιωάννης Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013, σ. 100

⁴⁰ Αντωνία Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και Πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 280- 287

⁴¹ Το ίδιο είχε πράξει και κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853- 1856)

⁴² Gordon Waterfield, *Layard of Nineveh*, William Clowes Sons Ltd, London, 1963, σ. 382

⁴³ Heinz Richter, *Ιστορία της Κύπρου 1878- 1949, τόμος I*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2007, σ. 38-43

⁴⁴ Κλάμης, ό.π., σ. 175

1881, Ελλάδα και Οθωμανική αυτοκρατορία υπέγραψαν την Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης η οποία παραχωρούσε τη Θεσσαλία και την περιοχή της Άρτας στην Ελλάδα. Οι διαπραγματεύσεις για αυτή τη συνθήκη ξεκίνησαν έπειτα από πίεση που ασκήθηκε στην Πύλη από τις Μεγάλες Δυνάμεις.⁴⁵ Επομένως, οι δύο τελευταίες συνθήκες διέσωσαν τα ελληνικά συμφέροντα και τη Μεγάλη Ιδέα. Ωστόσο, η προσάρτηση της Θεσσαλίας όξυνε τον αλτρωτισμό αφού πλέον τα σύνορα της χώρας έφταναν ως τη Μακεδονία προσθέτοντας ένα ακόμα πρόβλημα στην εξωτερική πολιτική, κυρίως μετά την πραξικοπηματική προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία στην οποία η Ελλάδα απάντησε με επιστράτευση.⁴⁶ Οι παραπάνω εξελίξεις δεν προμήνυαν γρήγορη επίλυση του Κρητικού Ζητήματος αφού οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν στραμμένο το ενδιαφέρον τους και στα βόρεια σύνορα, ενώ έγινε προφανής για ακόμα μία φορά η διάθεση των δυτικών δυνάμεων να διατηρήσουν την Οθωμανική αυτοκρατορία ως εμπόδιο στα σχέδια της Ρωσίας για διεξόδου στη Μεσόγειο. Ωστόσο, έγινε φανερό η μερική αλλαγή στάσης της Αυστρίας η οποία πέτυχε να αποσπάσει από τους Οθωμανούς και να προσαρτήσσει τις επαρχίες της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης.⁴⁷ Η αλλαγή αυτή δεν είναι ανεξήγητη καθώς, μετά την απώλεια των ιταλικών κτήσεων της λόγω της ενοποίησης της Ιταλίας, η Αυστρία υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την «Αρχή της νομιμότητας».⁴⁸

4.1.5 Η κατάσταση στην Κρήτη στις αρχές του 1888

Οι όποιες απόπειρες του Σουλτάνου να παρέμβει στα εσωτερικά ζητήματα της Κρήτης και να ακυρώσει τη Σύμβαση της Χαλέπας, είτε μέσω της συχνής αλλαγής προσώπων στη θέση του Γενικού Διοικητή είτε με ενίσχυση της μουσουλμανικής κοινότητας με την πολιτική των εποικισμών, δεν φάνηκαν να απασχολούν τις δύο αντίπαλες παρατάξεις των Συντηρητικών και των Φιλελευθέρων.⁴⁹ Αντίθετα, ο μεταξύ τους ανταγωνισμός διαιρούσε τις δυνάμεις των Κρητών και δεν τους επέτρεπε να διατηρούν ενιαία στάση απέναντι στην τουρκική διοίκηση, ζημιώνοντας έτσι τη χριστιανική κοινότητα του νησιού. Οι συνεχείς εκλογικές αναμετρήσεις, για την εκλογή Δημάρχων, Δικαστών, Δημογερόντων, συνέβαλλαν καθοριστικά προς αυτήν την κατεύθυνση. Οι αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα δύο κόμματα δεν περιορίζονταν μόνο σε ρητορικές εκφράσεις και

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 176

⁴⁶ Βερέμης, ό.π., σ. 110

⁴⁷ Benedict Humphrey Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Clarendon Press, Oxford 1937, 658- 669

⁴⁸ Εκφράστηκε στο Συνέδριο της Βιέννης (1814-1815) και υποστήριξε την παλινόρθωση των αυτοκρατόρων και τη διατήρηση της εξουσίας τους επί των λαών τους.

⁴⁹ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 103

δημοσιεύσεις άρθρων σε εφημερίδες, αλλά καταγράφηκαν, όπως μαρτυρούν τα τηλεγραφήματα του Άγγλου Πρόξενου στην Κρήτη προς τον Πρωθυπουργό της Αγγλίας και Υπουργό Εξωτερικών λόρδο Σόλσμπερι, αρκετά περιστατικά άσκησης βίας. Εκτός αυτού, οι μουσουλμάνοι διαμαρτύρονταν στην Πύλη, καθώς πίστευαν πως κινδύνευαν λόγω της έκρυθμης κατάστασης που επικρατούσε στο νησί και δεν θα μπορούσαν να παραμείνουν εκεί υπό αυτές τις συνθήκες. Επιπλέον, η κατάσταση των οικονομικών ήταν απελπιστική και οι υποδομές ανύπαρκτες, παρά τη δυσβάστακτη φορολογία. Όλα τα παραπάνω έφθειραν την παράταξη των Συντηρητικών που είχε στα χέρια της τη διακυβέρνηση του νησιού από το 1878, κερδίζοντας αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις.⁵⁰

Στον κρητικό τύπο αποτυπώνεται η δυσαρέσκεια για τις αυθαιρεσίες της οθωμανικής διοίκησης αλλά και για τις υπερβολικές απαιτήσεις της μουσουλμανικής κοινότητας, η οποία αναπολούσε περασμένες εποχές και επεδίωκε να διατηρεί περισσότερα δικαιώματα παρότι αποτελούσε μειοψηφία.⁵¹ Ταυτόχρονα, όμως, συναντάμε και άρθρα που, αν και αναφέρονται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν το πολίτευμα της Κρήτης και ο κρητικός λαός, ατενίζουν το μέλλον του νησιού με αισιοδοξία. Το καθεστώς της ημιαυτονομίας δίνει στους Κρήτες το δικαίωμα να πιστεύουν πως, παρότι δεν αποφασίζουν μόνοι τους, μπορούν μέσω των θεσμών να επηρεάζουν και να ασκούν πιέσεις στην οθωμανική διοίκηση για τα σοβαρά ζητήματα του τόπου τους.⁵²

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δημοσιεύεται στις 16 Ιανουαρίου 1888 το Διάταγμα του Γενικού Διοικητή Ανθόπουλου, το οποίο όριζε ως ημέρα διεξαγωγής των εκλογών για την ανάδειξη των πληρεξουσίων η 3^η Απριλίου 1888 και η 10^η του ίδιου μήνα ως ημέρα επαναληπτικών εκλογών σε περίπτωση που δεν θα υπήρχε απαρτία των εκλογέων όπως αυτή καθοριζόταν από τον εκλογικό νόμο.⁵³

4.1.6. Οι εκλογές του 1888

Τελικά οι εκλογές θα διεξαχθούν στις 10 Απριλίου, ημέρα Κυριακή.⁵⁴ Νικητές των εκλογών αναδείχθηκαν για πρώτη φορά οι Φιλελεύθεροι και παρά την οριακή νίκη τους έγινε φανερό πως είχαν αρχίσει να κερδίζουν την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος.⁵⁵ Η παράταξη

⁵⁰ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 87-88, 94

⁵¹ *Μίνως*, Ηράκλειο, 12 Ιανουαρίου 1888

⁵² «Ο Τύπος», *ΙΛΗ*, Ρέθυμνο, 24 Μαρτίου 1888

⁵³ *Μίνως*, 30 Ιανουαρίου 1888

⁵⁴ «Η εκλογή της σήμερα», *ΙΛΗ*, 10 Απριλίου 1888

⁵⁵ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 96 και Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 103

των Συντηρητικών αμφισβήτησε το αποτέλεσμα και προέβη σε ενστάσεις οι οποίες απορρίφθηκαν.⁵⁶ Την ίδια περίοδο, ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης, Ανθόπουλος, υπέβαλε την παραίτησή του, η οποία έγινε δεκτή από την Πύλη.⁵⁷ Αντικαταστάτης του ήταν ο Νικολάκης Σαρτίνσκη πασάς όπως ορίστηκε με Διάταγμα λίγες μέρες αργότερα.⁵⁸ Σε αντίθεση με τους προκατόχους του, οι οποίοι ενίσχυαν τη συντηρητική πολιτική μερίδα της Κρήτης επειδή πίστευαν ότι εξυπηρετούσε το συμφέρον της Πύλης, ο Σαρτίνσκη δεν θα συνεργαστεί με τους Συντηρητικούς. Θα συνεργαστεί με τους Φιλελεύθερους, μιας και αυτοί είχαν την πλειοψηφία και δεν θα επιχειρήσει να ανατρέψει τη νέα πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί από την ψήφο του κρητικού λαού.⁵⁹ Τους επόμενους μήνες, η νέα σύνθεση της Γενικής Συνέλευσης θα ψηφίσει αρκετούς νόμους και θα επιδείξει σημαντικό έργο: αναδιοργάνωση της Χωροφυλακής, χρηματοδότηση των δήμων, αλλαγή του εκλογικού νόμου και ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας.⁶⁰ Το τελευταίο μέτρο ήταν και απαραίτητο για το νησί λόγω της άσχημης οικονομικής κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι στο νησί αλλά και λόγω της γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας που επικρατούσε.⁶¹ Ωστόσο, σύμφωνα με τη φιλοσυντηρητική εφημερίδα «Παρρησία», στην Κρήτη θα εξακολουθήσει η οικονομική ανέχεια των κατοίκων και το κλίμα φόβου και ανασφάλειας λόγω ταραχών και εγκλημάτων, ενώ καταγγέλλει διορισμούς και ευνοϊκές μεταθέσεις δημοσίων υπαλλήλων που στηρίζουν την παράταξη των Φιλελευθέρων.⁶² Λόγω της αντιπολιτευτικής δράσης της όχι μόνο κατά του κόμματος των Φιλελευθέρων αλλά και του ίδιου του Γενικού Διοικητή της Κρήτης και έχοντας δημοσιεύσει άρθρα τα οποία κρίθηκαν ως επιλήψιμα, στις 7 Σεπτεμβρίου 1888 αποφασίστηκε με Διάταγμα του Σαρτίνσκη η παύση της κυκλοφορίας της εφημερίδας για έναν μήνα, γεγονός που θεωρήθηκε πλήγμα κατά του πολιτεύματος και καταπάτηση των δικαιωμάτων του λαού.⁶³

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1888 οι Συντηρητικοί θα πραγματοποιήσουν κομματική συγκέντρωση προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για την αντιμετώπιση που τυγχάνουν από τον Γενικό Διοικητή, ζητώντας μάλιστα και την απομάκρυνσή του θεωρώντας τον εχθρό της

⁵⁶ *ΙΔΗ*, 14 Μαΐου 1888

⁵⁷ *Κρήτη*, Ηράκλειο, 24 Απριλίου 1888

⁵⁸ *Κρήτη*, 06 Μαΐου 1888 και *ΙΔΗ*, 14 Μαΐου 1888

⁵⁹ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 62

⁶⁰ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Κρήτη (1871- 1913): Το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 323

⁶¹ *ΙΔΗ*, 30 Απριλίου 1888 και «ΤΡΑΠΕΖΑ», *ΙΔΗ*, 07 Μαΐου 1888

⁶² *Παρρησία*, Ρέθυμνο, 06 Αυγούστου 1888

⁶³ *Παρρησία*, 12 Σεπτεμβρίου 1888

παράταξής τους.⁶⁴ Σε αυτές τις συνθήκες κάνει την εμφάνισή του ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος διαδέχεται στην πολιτική τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Παράλληλα, αναλαμβάνει και την έκδοση της εφημερίδας του Μητσοτάκη, τα «Λευκά Όρη», μαζί με τον Κωνσταντίνο Φούμη, τον Ιάκωβο Μοάτσο και τον Χαράλαμπο Πωλογεώργη. Ο ίδιος ο Βενιζέλος δημοσιεύει άρθρα του με το ψευδώνυμο «Λευκορείτης».⁶⁵

4.1.7. Οι εκλογές του 1889 και τα αποτελέσματά τους

Κατά τους δύο πρώτους μήνες του 1889 η έντονη κινητικότητα των Συντηρητικών προβλημάτιζε έντονα τον Έλληνα Γενικό Πρόξενο της Κρήτης, Ιωάννη Γρυπάρη. Σε επιστολή του προς τον Υπουργό Εξωτερικών Στέφανο Δραγούμη στις 28 Φεβρουαρίου 1889 αναφέρει ότι η δραστηριότητα των Συντηρητικών έχει αποκτήσει πλέον απειλητικό χαρακτήρα με συναθροίσεις ενόπλων σε διάφορες περιοχές του νησιού (Αμάρι, Σέμπρωνας, Αποκορώνας, Μυλοπόταμος κ.α.) υπογράφοντας διαμαρτυρίες κυρίως κατά του Γενικού Διοικητή, για τον οποίο ζητούσαν να ανακληθεί άμεσα. Βέβαια, ο Γρυπάρης δεν μπορούσε να φανταστεί ότι η αναταραχή που επικρατούσε στις τάξεις των Συντηρητικών θα κατέληγε σε εξέγερση.⁶⁶ Την ίδια περίοδο, στις 27 Φεβρουαρίου 1889, διεξήχθησαν και οι εκλογές για την ανάδειξη των Δημογερόντων. Αν και ο θεσμός των Δημογερόντων δεν είχε πλέον ιδιαίτερη σημασία επικράτησαν ο φανατισμός και η βία.⁶⁷

Στις 2 Απριλίου του ίδιου έτους έφτασε η στιγμή των εκλογών για τα μέλη της Γενικής Συνελεύσεως. Ανάμεσα στους υποψηφίους θα είναι και οι εκδότες των «Λευκών Όρεων» με τον Βενιζέλο να συμμετέχει για πρώτη φορά σε εκλογική αναμέτρηση.⁶⁸ Οι Φιλελεύθεροι προκήρυξαν τις εκλογές θεωρώντας ότι ήταν δυνατό να διευρύνουν τη διαφορά τους από τους Συντηρητικούς και να πετύχουν μεγαλύτερη νίκη από εκείνη των εκλογών του 1888. Πράγματι, το αποτέλεσμα δικαίωσε τις προσδοκίες τους αφού εξασφάλισαν 56 έδρες ενώ η αντιπολίτευση 24.⁶⁹ Οι εκλογές διεξήχθησαν με πλήρη τάξη και χωρίς παρατυπίες.

⁶⁴ «Το εκ Λονδίνου τηλεγράφημα», *Λευκά Όρη*, Χανιά, 19 Δεκεμβρίου 1888

⁶⁵ Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 324

⁶⁶ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 112- 116

⁶⁷ Στο ίδιο σ. 118-119

⁶⁸ *Λευκά Όρη*, 27 Μαρτίου 1889

⁶⁹ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 104

Η δυσαρέσκεια, όμως, των Συντηρητικών για το αποτέλεσμα ήταν φανερή, όπως και η διάθεσή τους να μην αφήσουν την εξουσία ξανά στους Φιλελεύθερους. Στις 6 Μαΐου 1889 πέντε βουλευτές της αντιπολίτευσης (Αριστείδης Κριάρης, Νικόλαος Ζουρίδης, Ιωάννης Μυγιάκης, Ανδρέας Κακούρης, Ιωάννης Αναστασάκης) κατέθεσαν ψήφισμα με το οποίο κατήγγειλαν, μεταξύ άλλων, την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν η οικονομία, η δημόσια τάξη, η δικαιοσύνη και η διοίκηση. Ως βασικότερη αιτία για την παρακμή όλων των θεσμών και των οργάνων της Κρήτης αναγνώριζαν το πολίτευμα και τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε. Για τον λόγο αυτό ανακοίνωσαν πως θα απέχουν στο εξής από τις εργασίες της Γενικής Συνέλευσης. Η λύση που πρότειναν για το αδιέξοδο στο οποίο είχε βρεθεί, κατά τη γνώμη τους, η Κρήτη ήταν η πολυπόθητη Ένωση με την Ελλάδα, για την οποία οι Κρήτες είχαν αγωνιστεί κατά το παρελθόν.⁷⁰ Ο Γρυπάρης ενημερώθηκε την ημέρα της Γενικής Συνέλευσης για το ψήφισμα και τον σκοπό των συντηρητικών βουλευτών και προσπάθησε αρχικά να αναβάλει τη συνέλευση χωρίς αποτέλεσμα και στη συνέχεια να αποτρέψει αυτή την ενέργεια των πέντε πολιτικών, ακολουθώντας τη γραμμή της κυβέρνησης Τρικούπη.⁷¹ Ο Γενικός Διοικητής που προέδρευε στη συνεδρίαση της Βουλής διέκοψε την ομιλία του Κριάρη και δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει ενώ η παράταξη των Φιλελευθέρων έσπευσε να πάρει αποστάσεις από το ψήφισμα το οποίο χρησιμοποιούσε την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα για κομματικούς σκοπούς. Μάλιστα, ο Παυλογεωργάκης που πήρε τον λόγο αμέσως μετά την κατάθεση του ψηφίσματος θα παρακαλέσει τα μέλη της Συνέλευσης να το αγνοήσουν.⁷²

Με άρθρο του στα «Λευκά Όρη» ο Βενιζέλος κατέκρινε τη στάση των πέντε βουλευτών, υποστηρίζοντας πως ενδέχεται να ήταν καταστροφική για την πορεία του Κρητικού Ζητήματος. Όπως είχε αντιληφθεί, η κατάσταση που διαμορφωνόταν θα μπορούσε να οδηγήσει σε επανάσταση η οποία θα έπληττε όχι μόνο την Κρήτη αλλά και το ελληνικό κράτος. Επίσης, η διεθνής συγκυρία δεν ήταν η ίδια όπως το 1821 και πλέον στην Ευρώπη δεν κυριαρχούσαν τα φιλελληνικά αισθήματα.⁷³ Ακολούθησαν δύο ένοπλες συναθροίσεις στα Μπουτσουνάρια Χανίων και στο Ρέθυμνο από μέλη και οπαδούς των Συντηρητικών οι οποίοι ζητούν Ένωση της Κρήτης

⁷⁰ Περάκης, ό.π., σ. 127

⁷¹ Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 324

⁷² Μανωλικάκης, ό.π., σ. 244- 245

⁷³ Λευκορείτης, «Η Πολιτεία της Μειοψηφίας», *Λευκά Όρη*, 08 Μαΐου 1889

με την Ελλάδα. Η κατάσταση αυτή δημιούργησε ρήγμα εντός της συντηρητικής παράταξης καθώς οι μουσουλμάνοι βουλευτές δεν συμφωνούσαν με την Ένωση.⁷⁴

Η στάση των Συντηρητικών προβλημάτισε πρόσκαιρα τους Φιλελευθέρους, καθώς η Ένωση ήταν και δικό τους αίτημα, όπως και κάθε Κρητικού, αλλά θεώρησαν την κίνηση των πέντε βουλευτών άκαιρη και επικίνδυνη. Επιπρόσθετα, κατηγορήθηκαν από μερίδα του τύπου της Κρήτης αλλά και από τους πολιτικούς τους αντιπάλους, πως δεν επιδίωκαν την Ένωση, γεγονός που αποτελούσε εθνική προδοσία. Ο Πωλογεώργης και ο Βενιζέλος έσπευσαν με διαδοχικά άρθρα τους στα «Λευκά Όρη» να ξεκαθαρίσουν τη θέση της πλειοψηφίας.⁷⁵

4.1.8. Η εξέγερση του 1889 και οι συνέπειές της

Οι ένοπλες συναθροίσεις των Συντηρητικών συνεχίζονταν κατά τον μήνα Μάιο στον Αποκόρωνα και στην ανατολική Κρήτη ζητώντας την απομάκρυνση του Σαρτίνσκη. Οι φόβοι για όξυνση της κρίσης εντείνονται ενώ ανάμεσα στις δύο παρατάξεις κυριαρχεί η αδιαλλαξία. Οι προσπάθειες του Γρυπάρη για να δοθεί λύση απέβησαν άκαρπες. Ο Γρυπάρης και ο Δραγούμης πίστευαν πως οι συναθροίσεις αυτές υποκινούνταν από ξένες δυνάμεις, συγκεκριμένα την Αγγλία και τη Ρωσία.⁷⁶ Η αντίδραση του Σουλτάνου έρχεται με την αποστολή του Μαχμούτ πασά ως Αυτοκρατορικού Επιτρόπου,⁷⁷ κατά την προσφιλή τακτική της Πύλης για την επίλυση προβλημάτων και την πρόληψη κρίσεων στις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Ο Μαχμούτ σύντομα θα καταλήξει στο συμπέρασμα πως η κατάσταση στην Κρήτη είναι υπό έλεγχο και σπεύδει να καθησυχάσει τον Σουλτάνο.⁷⁸

Στις 5 Ιουνίου 1889 οι Φιλελεύθεροι έθεσαν αιτήματα τα οποία θα βελτιώναν τις οικονομικές συνθήκες στο νησί. Η ενέργεια αυτή οδήγησε τους Συντηρητικούς σε αλλαγή στάσης, διότι φοβήθηκαν ότι αν τα αιτήματα γίνονταν δεκτά, οι Φιλελεύθεροι θα αποκτούσαν ακόμα μεγαλύτερο έρεισμα στην κοινωνία. Οι Συντηρητικοί, με υπόμνημα της Επαναστατικής Συνέλευσης, δεν ζητούσαν πλέον την Ένωση, αλλά την αντικατάσταση του Γενικού Διοικητή και

⁷⁴ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 105

⁷⁵ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 254

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 259- 268

⁷⁷ «Αφιξίς Μαχμούτ Πασά και Ρατίπ Πασά, *Νέα Εβδομάς*, Ηράκλειο, 05 Ιουνίου 1889

⁷⁸ Γιώργος Μανουσάκης, *Κρητικές Επαναστάσεις 1821- 1905. Στο Ακρωτήριο του Βενιζέλου*, Εκδόσεις Εθνικού Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2009, σ. 22

την ακύρωση όλων των ψηφισμάτων και των αποφάσεων της Γενικής Συνέλευσης που πάρθηκαν μετά τις εκλογές του Απριλίου, ενώ απαίτησαν την παραγραφή των χρεών προς το δημόσιο. Παράλληλα, αρνούνται να καταθέσουν τα όπλα.⁷⁹ Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, σε αντίθεση με τις προσδοκίες του Σουλτάνου, η άφιξη του Μαχμούτ στην Κρήτη δεν έλυσε το πρόβλημα, ούτε βελτίωσε στο ελάχιστο το κλίμα που είχε δημιουργηθεί.

Τελικά, ο Μαχμούτ πασάς με προκήρυξή του προς τον κρητικό λαό στις 21 Ιουνίου 1889 αποδέχτηκε την ίδρυση της τράπεζας, απορρίπτοντας ωστόσο τα υπόλοιπα αιτήματα.⁸⁰ Ιδιαίτερα σχετικά με τα αιτήματα των Συντηρητικών, ο Μαχμούτ απάντησε πως δεν μπορούσε να τα λάβει υπόψιν του καθώς η Επαναστατική Συνέλευση δεν αποτελούσε θεσμικό όργανο της Κρήτης, όπως ήταν η Γενική Συνέλευση και δεν είχε καμία αρμοδιότητα.⁸¹ Η απάντηση του Αυτοκρατορικού Επιτρόπου δεν ικανοποίησε τους Φιλελεύθερους λόγω της άρνησης του να ικανοποιήσει τα περισσότερα από τα οικονομικά αιτήματά τους αλλά και των ασαφειών σχετικά με την ίδρυση της τράπεζας.⁸² Ακόμη περισσότερο δυσαρεστήθηκαν οι Συντηρητικοί, κυρίως λόγω της απόρριψης του αιτήματός τους για αντικατάσταση του Γενικού Διοικητή.⁸³ Έχοντας την υποστήριξη του Μαχμούτ, άρα και της Πύλης, ο Σαρτίνσκη έστειλε στρατό προκειμένου να συλληφθούν οι ταραξίες και να τεθεί η κατάσταση υπό έλεγχο.⁸⁴ Η πολιτική του Γενικού Διοικητή δεν πέτυχε τον στόχο της και δημιούργησε αντιδράσεις ακόμα και σε όσους δεν συμφωνούσαν αρχικά με τις κινητοποιήσεις.

Οι Συντηρητικοί οργάνωσαν και ένοπλες συναθροίσεις σε αρκετές περιοχές, με σημαντικότερη αυτή στα Μπουτσουνάρια. Η κατάσταση εκτραχύνθηκε όταν χριστιανοί Συντηρητικοί διέπραξαν εγκλήματα εις βάρος μουσουλμάνων της υπαίθρου, πολλοί από τους οποίους αναγκάστηκαν να μετακινηθούν στις πόλεις, προβαίνοντας ορισμένες φορές και σε αντίποινα κατά των χριστιανών που ζούσαν εκεί.⁸⁵ Η προσπάθεια των στρατιωτών που στάλθηκαν από τον Γενικό Διοικητή μαζί με αποσπάσματα της Χωροφυλακής για να προστατέψουν τους μουσουλμάνους της υπαίθρου και τις περιουσίες τους απέτυχε έπειτα από συμπλοκές με τους

⁷⁹ Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 324

⁸⁰ *Ακρόπολις*, Αθήνα, 27 Ιουνίου 1889

⁸¹ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 301

⁸² «Η προκήρυξις του Αυτοκρατορικού Απεσταλμένου», *Λευκά Όρη*, 27 Ιουνίου 1889

⁸³ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 309

⁸⁴ Μανουσάκης, ό.π., σ. 22

⁸⁵ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 107

ένοπλους Συντηρητικούς. Ήταν πλέον φανερό πως ο Μαχμούτ πασάς δεν είχε πετύχει τον στόχο του και γι' αυτό ανακλήθηκε στις 29 Ιουνίου. Την ίδια μοίρα είχε λίγο αργότερα και ο Σαρτίνσκη πασάς ο οποίος απομακρύνθηκε από τη θέση του Γενικού Διοικητή στις 16 Ιουλίου.⁸⁶ Προκειμένου να κατορθώσουν να ελέγξουν την κατάσταση στην ύπαιθρο οι Οθωμανοί διοικητές του στρατού κατέφυγαν στον εξοπλισμό μουσουλμάνων ατάκτων, οι οποίοι απάντησαν στα χτυπήματα των Ελλήνων επαναστατών.

Με την έναρξη της επανάστασης σημαντικός αριθμός μουσουλμάνων εγκατέλειψε την ύπαιθρο και εγκαταστάθηκε στις πόλεις της Κρήτης αναζητώντας ασφάλεια και προστασία από τις επιθέσεις.⁸⁷ Όσο οι συμπλοκές και οι λεηλασίες μαίνονταν στο νησί, το καλοκαίρι του 1889, οι μουσουλμάνοι άρχισαν να στρέφονται προς τη λύση της μετατροπής της Κρήτης σε βρετανικό προτεκτοράτο, υπό τον φόβο της επικράτησης των χριστιανών, σύμφωνα με τις αναφορές του Άγγλου πρόξενου Άλφρεντ Μπιλιότι. Φαίνεται, λοιπόν, πως προτιμούσαν τη λύση της υπαγωγής της Κρήτης σε μία ξένη δύναμη από αυτή της αυτονομίας. Ο λόγος πίσω από αυτή τη στάση ήταν η πεποίθησή τους πως αν μία τρίτη δύναμη αναλάμβανε τη διοίκηση του νησιού θα προστάτευε όλους της πολίτες, θα σταματούσε την αιματοχυσία και θα διατηρούσε την υφιστάμενη ισορροπία.⁸⁸ Η Αγγλία, ως μεγάλη δύναμη και με τεράστια οικονομικά συμφέροντα στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου ενδέχεται να μην ήταν αρνητική στο σενάριο κατοχής και διοίκησης της Κρήτης. Έχοντας ήδη αποκτήσει το Γιβραλτάρ, τη Μάλτα, την Κύπρο και το Σουέζ, η ήδη αδιαμφισβήτητη κυριαρχία της στην περιοχή θα ενισχυόταν. Ειδικά η περίπτωση της Κύπρου είχε αιφνιδιάσει τους Ευρωπαίους και απεδείκνυε, εκτός των άλλων, την επιρροή που ασκούσε η βρετανική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η συνεχώς αυξανόμενη επιρροή της Αγγλίας στην Ανατολή είχε συνεπώς θορυβήσει και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, οι οποίες αναζητούσαν τα δικά της ερείσματα στη Μεσόγειο. Για τον λόγο αυτό το Κρητικό Ζήτημα γενικότερα και η εξέγερση του 1889 ειδικότερα, απασχόλησαν τον διεθνή τύπο. Βρετανικές, γαλλικές και γερμανικές εφημερίδες δημοσίευσαν πλήθος άρθρων σχετικά με τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Κρήτη.⁸⁹

⁸⁶ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 312- 316

⁸⁷ Νίκος Ανδριώτης, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος} – 19^{ος} αιώνες)*, εκδόσεις Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 287

⁸⁸ Περάκης, ό.π., σ. 128

⁸⁹ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 326- 347

Πολλοί χριστιανοί- μεταξύ αυτών και ο Βενιζέλος- ήταν αντίθετοι με το ενδεχόμενο να μετατραπεί η Κρήτη σε βρετανικό προτεκτοράτο. Πίστευαν πως η υπαγωγή του νησιού στην Αγγλία, ή σε οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, θα απομάκρυνε το όνειρο της Ένωσης. Μάλιστα, φαίνεται να προτιμούσαν τη διατήρηση της οθωμανικής κατοχής σε σχέση με την αγγλική. Αρκετοί είχαν διαβλέψει πως η αδύναμη Οθωμανική Αυτοκρατορία αργά ή γρήγορα θα αναγκαζόταν να εγκαταλείψει την Κρήτη και να αποδεχθεί την Ένωσή της με την Ελλάδα. Αντίθετα, μία Μεγάλη Δύναμη, όπως η Αγγλία, θα ήταν δύσκολο έως ακατόρθωτο να υποκύψει στις πιέσεις των Κρητών και να επιτρέψει την Ένωση, εάν αυτό δεν εξυπηρετούσε τα συμφέροντά της.⁹⁰

Ο Σουλτάνος επιθυμούσε την επαναφορά της τάξης στην Κρήτη και την αποτελεσματική αντιμετώπιση της εξέγερσης. Μετά την αποτυχία του Αυτοκρατορικού Επιτρόπου και του Γενικού Διοικητή να βρουν λύση, ο Μεχμέτ Σακίρ πασάς διορίζεται από την Πύλη έκτακτος Στρατιωτικός Διοικητής στο νησί στις 29 Ιουλίου και στις 31 του ίδιου μήνα αναλαμβάνει τα καθήκοντά του. Η ελληνική κυβέρνηση προβληματίζεται για την εξέλιξη αυτή,⁹¹ όμως οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, με εξαίρεση τη Ρωσία, δεν αντέδρασαν αφού πρόκειται για εσωτερικό ζήτημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁹²

Ο Σακίρ πασάς θέλοντας να θέσει την κατάσταση υπό τον έλεγχό του, κήρυξε στρατιωτικό νόμο στην Κρήτη αναστέλλοντας τη Σύμβαση της Χαλέπας. Ο Σακίρ θα καταφέρει σε μεγάλο βαθμό να πετύχει τον στόχο του, κυρίως με βίαιες μεθόδους. Οι χριστιανοί θα έρθουν αντιμέτωποι με φυλακίσεις, διώξεις και εκτελέσεις και η εξέγερση θα χάσει τη δυναμική της και θα περιοριστεί. Ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του ο Σακίρ ανέλαβε το αξίωμα του Γενικού Διοικητή της Κρήτης. Στη συνέχεια, ο Σουλτάνος κατήργησε τη Σύμβαση της Χαλέπας με φερμάνι στις 17 Νοεμβρίου 1889. Η θητεία του Γενικού Διοικητή από πενταετής παρατάθηκε επ' αόριστον και οι αρμοδιότητές του αυξήθηκαν, οι πληρεξούσιοι της Γενικής Συνέλευσης μειώθηκαν σε 57, τα μέλη της Χωροφυλακής θα προέρχονταν από τις περιοχές της αυτοκρατορίας και όχι από την Κρήτη και τα έσοδα των τελωνείων δεν θα κατέληγαν στο ταμείο του νησιού αλλά σε αυτό της Πύλης.⁹³

⁹⁰ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 108- 109

⁹¹ Μανωλικάκης, ό.π., σ. 405

⁹² *Ακρόπολις*, 08 Αυγούστου 1889

⁹³ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 109-110

Παράλληλα, χορηγήθηκε αμνηστία εκτός από τους αρχηγούς των επαναστατών και από πολιτικά πρόσωπα που θεωρούνταν υπεύθυνοι των ταραχών, ανάμεσά τους και ο Ελευθέριος Βενιζέλος.⁹⁴

Η κατάργηση της Σύμβασης της Χαλέπας και η παρουσία του τουρκικού στρατού ενθάρρυναν τους μουσουλμάνους, οι οποίοι προέβησαν σε επιθέσεις και λεηλασίες εις βάρος των χριστιανών που διέμεναν στις πόλεις. Αυτοί με τη σειρά τους συνειδητοποίησαν ότι θα ήταν προτιμότερο η Κρήτη να μετατραπεί σε αυτόνομο κράτος υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων και στη συνέχεια να κινηθεί προς την κατεύθυνση της Ένωσης, καθώς η απευθείας ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος θα ήταν μία διαδικασία δύσκολη και χρονοβόρα.⁹⁵

4.2 Η εξέγερση του 1895

4.2.1 Η κατάσταση πριν την εξέγερση

Ο Σακίρ πασάς παρέμεινε Γενικός Διοικητής της Κρήτης έως τον Μάιο του 1890. Κατά τη διάρκεια της θητείας του, οι μουσουλμάνοι του νησιού και κυρίως οι Οθωμανοί στρατιώτες προέβησαν σε αυθαιρεσίες κατά του χριστιανικού πληθυσμού, όπως η καταστροφή των περιουσιών τους.⁹⁶ Οι αντικαταστάτες του κατά σειρά διαδοχής, επίσης μουσουλμάνοι, Αχμέτ Τζεβάτ και Μαχμούτ Τζελαλεντίν επιχείρησαν να βελτιώσουν τις σχέσεις των χριστιανών με την οθωμανική διοίκηση και τους μουσουλμάνους του νησιού προκειμένου να επανέλθει η τάξη. Ωστόσο, δεν πέτυχαν τον στόχο τους και στην Κρήτη συνεχίζονταν οι αντιδράσεις των χριστιανών απέναντι στην κεντρική διοίκηση και οι πράξεις εκδίκησης μεταξύ των δύο κοινοτήτων.⁹⁷ Σε όλο το νησί επικρατούσε αναρχία. Σε ιδιαίτερα δεινή θέση συνέχιζε να βρίσκεται η χριστιανική κοινότητα, η οποία είχε τρομοκρατηθεί από τη δράση των οθωμανικών στρατευμάτων.⁹⁸

Την ίδια περίοδο, το 1890, διορίζεται πρωτοδίκης στην περιοχή του Βάμου Χανίων ο Μανούσος Κούνδουρος. Άμεσα, έρχεται σε συνεννόηση με τους αρματολούς της ανατολικής

⁹⁴ Παναγιωτόπουλος, ό.π. σ.

⁹⁵ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 325

⁹⁶ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις. Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ.149

⁹⁷ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 114

⁹⁸ Ελευθέριος Πρεβελάκης, «Η Πολιορκία του Βάμου και οι Διπλωματικές της Συνέπειες (Μάιος 1896)», *Κρητικά Χρονικά : Κείμενα και Μελέται Κρητικής Ιστορίας*, τόμος ΙΑ, τεύχος Ι-ΙΙΙ, Ηράκλειο Κρήτης 1957, σ. 206

Κρήτης για την οργάνωση χτυπημάτων κατά των Οθωμανών και κυρίως των οργάνων εξουσίας, με σκοπό την αναπτέρωση του ηθικού των χριστιανών. Όσοι πραγματοποιούσαν επιθέσεις κατά των μουσουλμάνων και συλλαμβάνονταν οδηγούνταν ενώπιον του δικαστηρίου, το οποίο βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Κούνδουρου. Εκμεταλλευόμενος τη θέση του, συχνά πετύχαινε την αθώωση τους κερδίζοντας την εμπιστοσύνη τους, ενώ ταυτόχρονα παρότρυνε και άλλους να προβούν σε αντίστοιχες πράξεις. Η υποστήριξη του Κούνδουρου προς τους αρματολούς δεν σταματούσε όμως εκεί, αλλά πολλές φορές τους συναντούσε στον Βάμο και τους εφοδίαζε με πολεμοφόδια και παπούτσια.⁹⁹

Τον Σεπτέμβριο του 1891, ο Κούνδουρος ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή Μαχμούτ πασά την απαλλαγή ορισμένων αρματολών οι οποίοι είχαν φονεύσει Τούρκους στρατιώτες. Ο Μαχμούτ διαφώνησε, καθώς αυτή η ενέργεια θα αποτελούσε προσβολή για τον Σουλτάνο, όμως ο Κούνδουρος σε συνεργασία με τον Άγγλο πρόξενο και τον Υποδιοικητή των Σφακίων κατόρθωσε να εξασφαλίσει αμνηστία για τους αρματολούς. Αυτό αποτέλεσε και την πρώτη επιτυχία του Κούνδουρου κατά της οθωμανικής εξουσίας. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει πως δεν είχε καλές σχέσεις με τις τουρκικές αρχές ή με τους μουσουλμάνους του νησιού. Αντίθετα, οι αρχές φαίνονταν να είναι ευχαριστημένες από τον ίδιο. Από εκείνη τη στιγμή, είχε έναν διπλό ρόλο: την ημέρα ως δικαστής και τη νύχτα ως σύμβουλος- καθοδηγητής των αρματολών.¹⁰⁰ Σταδιακά, ο Κούνδουρος αναδείχθηκε σε ισχυρή προσωπικότητα της Κρήτης, καθώς οι μεν χριστιανοί τον αναγνώριζαν ως ηγετική φυσιογνωμία και οι δε μουσουλμάνοι είχαν καλές σχέσεις μαζί του. Σημαντική ήταν και η φιλική σχέση που διατηρούσε με τον Άγγλο πρόξενο Μπιλιότι, από τον οποίο είχε λάβει βοήθεια και υποστήριξη σε αρκετές περιπτώσεις.¹⁰¹

Το 1892, εκφράστηκε κυρίως από τον Κούνδουρο, αλλά και από άλλους Κρητικούς, η ιδέα της «μεταπολίτευσης». Σύμφωνα με αυτή, η Κρήτη θα κηρυσσόταν αυτόνομη (ή ημιαυτόνομη) πολιτεία, καταβάλλοντας φόρο υποτέλειας στην Πύλη, θα ίσχυε και πάλι η Σύμβαση της Χαλέπας και τα προνόμια που παραχωρούσε στους χριστιανούς και θα βρισκόταν υπό την οθωμανική επικυριαρχία και ταυτόχρονα υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι συνεχείς αποτυχημένες επαναστάσεις των Κρητών με σκοπό την Ένωση με την Ελλάδα είχαν δημιουργήσει κλίμα απογοήτευσης μεταξύ των χριστιανών με αποτέλεσμα η ιδέα της «μεταπολίτευσης» να

⁹⁹ Κούνδουρος, ό.π., σ. 7- 8

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 9- 11

¹⁰¹ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 116

αποκτήσει αρκετούς υποστηρικτές.¹⁰² Το επόμενο έτος, στις 10 Μαΐου 1893, ιδρύθηκε μία μυστική αδελφότητα από χριστιανούς του Αποκόρωνα. Επρόκειτο για πολίτες από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα (ανάμεσα τους δημόσιοι υπάλληλοι, δικηγόροι, ιερείς και ο Δήμαρχος Βάμου), γεγονός που αποδεικνύει πως η οργάνωση είχε ευρεία αποδοχή μεταξύ των χριστιανών της Κρήτης. Στόχος της αδελφότητας ήταν η διεκδίκηση της αυτονομίας με πολιτικά ή στρατιωτικά μέσα. Ο ιερέας Γαβριήλ Μανιουδάκης ανέλαβε να στρατολογήσει νέα μέλη και ο Μανούσος Κούνδουρος επιλέχθηκε ως αρχηγός της οργάνωσης.¹⁰³

4.2.2 Η αλλαγή πολιτικής από την οθωμανική διοίκηση

Την ίδια περίοδο, ένα εξωτερικό γεγονός επηρέασε έμμεσα την πορεία του Κρητικού Ζητήματος: η όξυνση του Αρμενικού Ζητήματος. Το 1893, ένα μέρος του κολεγίου Μερζεφούν του Πόντου καταστράφηκε από πυρκαγιά, η οποία αποδόθηκε σε εμπρησμό. Για την πράξη αυτή κατηγορήθηκαν Αρμένιοι επαναστάτες που παράλληλα είχαν τοιχοκολλήσει προκηρύξεις στο κολέγιο και σε αρκετά κτήρια της Κωνσταντινούπολης. Οι Αρμένιοι από το 1878 επιδίωκαν την παραχώρηση προνομίων από την οθωμανική διοίκηση με απώτερο στόχο την ανεξαρτησία τους και από το 1890 το κίνημά τους είχε λάβει διαστάσεις επανάστασης.¹⁰⁴ Ακολούθησαν σφαγές εις βάρος των Αρμενίων από Τούρκους στρατιώτες, με τη σημαντικότερη να λαμβάνει χώρα στην περιοχή του Σασούν (1894), έπειτα από την ήττα των επαναστατών απέναντι στα οθωμανικά στρατεύματα και τους μουσουλμάνους ατάκτους. Η καταστροφή περίπου 30 χωριών σε συνδυασμό με τη σφαγή των κατοίκων τους προκάλεσε την αντίδραση των δυτικών χωρών και την κατακραυγή του διεθνούς τύπου. Αποτέλεσμα των τουρκικών ενεργειών ήταν να λάβει ο Σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ το προσωνύμιο «κόκκινος Σουλτάνος».¹⁰⁵

Για να αντιστρέψει το κλίμα που είχε δημιουργηθεί και για να αποφύγει τη διάδοση των επαναστατικών κινημάτων εντός της αυτοκρατορίας, ενδεχομένως και με «ξένη υποστήριξη», ο Σουλτάνος προχώρησε στον διορισμό χριστιανού Γενικού Διοικητή στην Κρήτη. Ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς, ο οποίος είχε τη φήμη ικανού διοικητή, ανέλαβε τα καθήκοντά του τον

¹⁰² Στέλλα Αλιγιάκη, *Η Μεταπολιτευτική Επανάσταση*, εκδόσεις Κοινωφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία», Χανιά 1996, σ. 14-15

¹⁰³ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 116

¹⁰⁴ *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, εκδόσεις Ήλιος, τόμος 3^{ος} Αθήνα 1980, σ. 619

¹⁰⁵ Dadrian Vahakn, «The 1894 Sassoun Massacre: A Juncture in the Escalation of the Turko-Armenian Conflict», *Armenian Review*, τεύχος 47, 1-2 2007, σ. 5-39

Μάρτιο του 1895. Η κίνηση του Σουλτάνου ερμηνεύτηκε από τους Κρήτες ως αλλαγή πολιτικής που στόχευε στην αποκατάσταση της νομιμότητας και στην επαναφορά της Σύμβασης της Χαλέπας.¹⁰⁶ Πράγματι, ο Καραθεοδωρής προκήρυξε εκλογές και υποστήριξε τη συμφιλίωση μεταξύ των δύο κοινοτήτων προκειμένου να επανέλθει η ηρεμία στο νησί. Οι ενέργειες του Γενικού Διοικητή προκάλεσαν την αντίδραση των μουσουλμάνων, διότι φοβήθηκαν πως απειλούνταν η θέση τους και όσα είχαν κατακτήσει τα τελευταία χρόνια. Η προσπάθεια του Καραθεοδωρή να διατηρήσει τις ισορροπίες δεν απέδωσε, αφού έχασε και την εμπιστοσύνη των χριστιανών, ειδικά μετά την πρόωρη λήξη των εργασιών της Γενικής Συνέλευσης έπειτα από δική του εντολή.¹⁰⁷

4.2.3 Η Μεταπολιτευτική Επιτροπή

Τον Ιούνιο του 1895 ο Κούνδουρος αντιλήφθηκε την ευνοϊκή στάση της Ευρώπης απέναντι στους Αρμένιους και έκρινε πως ήταν η κατάλληλη στιγμή για να καταθέσει την πρότασή του σχετικά με την αυτονομία της Κρήτης. Συνέταξε, λοιπόν, το υπόμνημά του το οποίο απευθυνόταν στις Μεγάλες Δυνάμεις λαμβάνοντας υπόψιν του τον μουσουλμανικό πληθυσμό, την κυριαρχία του Σουλτάνου και τις προϋποθέσεις που θα οδηγούσαν στην πρόοδο του νησιού. Το υπόμνημα αρχικά το ανακοίνωσε σε πρόσωπα τα οποία θεωρούσε πως είναι κατάλληλα για επαναστατικές επιχειρήσεις, δηλαδή σε μέλη της αδελφότητας.¹⁰⁸ Λίγο αργότερα, τον Αύγουστο του ίδιου έτους, οι επαφές του Κούνδουρου με την αδελφότητα εντάθηκαν και κατέληξαν στην συγκρότηση επαναστατικού σχεδίου στον Βάμο. Για να εφαρμοστεί το σχέδιο, οργανώθηκε ένοπλη συγκέντρωση στο Κλήμα Αλικάμπου στις 3 Σεπτεμβρίου 1895.

Στο κάλεσμα ανταποκρίθηκαν περίπου χίλιοι χριστιανοί από τις περιοχές του Αποκορώνου και των Σφακίων. Εκεί ο Κούνδουρος ανέγνωσε το υπόμνημά του, το οποίο και εγκρίθηκε. Συμφωνά με αυτό, οι Κρήτες διεκδικούσαν αυτονομία με χριστιανό διοικητή ο οποίος θα είχε πενταετή θητεία. Παράλληλα, ένα δεκαμελές συμβούλιο θα υποστήριζε το έργο του διοικητή. Η σύνθεσή του θα ήταν μικτή: θα συμμετείχαν σε αυτό 5 χριστιανοί, δύο μουσουλμάνοι και τρία

¹⁰⁶ Edouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα. Από τις αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, εκδόσεις Κάτοπτρο, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1997, σ. 223

¹⁰⁷ Ιωάννης Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης*, τόμος 3^{ος}, εκδόσεις τυπογραφείον ελευθέρας σκέψεως, Ηράκλειο 1950, σ. 1550

¹⁰⁸ Κούνδουρος, *ό.π.*, σ. 15-17

ακόμη μέλη από την Ελλάδα ή την Ευρώπη. Προβλεπόταν ακόμη η ύπαρξη Συνέλευσης με αιρετά μέλη που θα αναλάμβανε τη νομοθετική εξουσία. Η αυτόνομη πολιτεία θα ήταν υπό την επίβλεψη και την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων ωστόσο θα παρέμενε υπό τουρκική επικυριαρχία. Συνεπώς, ο Σουλτάνος θα διατηρούσε μέχρι 4.000 στρατιώτες στο νησί και θα εισέπραττε ετήσιο φόρο 15.000 τουρκικές λίρες. Θα έχανε όμως το δικαίωμα να παύει ή να αντικαθιστά τον διοικητή της Κρήτης, όπως συνέβαινε στο παρελθόν. Η συνάθροιση διαλύθηκε στις 21 Σεπτεμβρίου.¹⁰⁹

Ακολούθησε νέα ένοπλη συγκέντρωση με τη συμμετοχή 1.500 και πλέον χριστιανών στην περιοχή Κράπη, κοντά στα Σφακιά. Εκεί συγκροτήθηκε Γενική Συνέλευση, η οποία ενέκρινε το υπόμνημα του Κούνδουρου και συμπαρατάχθηκε με την αδελφότητα. Οι συγκεντρωμένοι εξέλεξαν τα μέλη της εκτελεστικής επιτροπής της Γενικής Συνέλευσης η οποία έλαβε αργότερα (5 Οκτωβρίου 1895) την ονομασία «Κεντρική Επιτροπή Μεταπολιτεύσεως της Κρήτης», με πρόεδρο τον Κούνδουρο. Το υπόμνημα υποστηρίχθηκε από επιτροπές αντιπροσώπων σε πολλές περιοχές της Κρήτης και στάλθηκε στους πρόξενους των ευρωπαϊκών χωρών στα Χανιά με 8.000 υπογραφές.¹¹⁰ Με την κίνηση αυτή δηλώνονταν και η διάθεσή τους να μην ασκήσουν βία αλλά να πετύχουν τον στόχο τους με τη μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι χριστιανοί της Κρήτης είχαν πλέον επιλέξει να ακολουθήσουν τον δρόμο της μεταπολίτευσης, δηλαδή της αυτονομίας, εγκαταλείποντας τα σχέδια για άμεση Ένωση με την Ελλάδα τα οποία φαινόταν αδύνατο να πραγματοποιηθούν.¹¹¹

Ο Καραθεοδωρής πασάς προσπάθησε να περιορίσει την εξάπλωση του κινήματος απειλώντας τους χριστιανούς που συμμετείχαν στις συναθροίσεις, Επιπλέον, αρνήθηκε να διαπραγματευτεί με την Επιτροπή, απορρίπτοντας τις θέσεις του υπομνήματος ως επαναστατικές. Προχώρησε μάλιστα και στην παύση του Κούνδουρου από το αξίωμα του δικαστή και εξέδωσε ένταλμα σύλληψής του. Παράλληλα, οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων διαφώνησαν με την κίνηση των χριστιανών.¹¹² Αποστάσεις από το υπόμνημα και τις κινητοποιήσεις των Κρητών πήρε και η ελληνική κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Είναι βέβαιο πως τόσο ο ίδιος όσο και ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ήταν υπέρμαχοι της Ένωσης,¹¹³ θεώρησαν όμως πως δεν ήταν ευνοϊκές οι

¹⁰⁹ Μαρίνα Ζινευράκη- Λεκανίδου, *Εκ του Αρχείου Ιωσήφ Γ. Λεκανίδου. Αλληλογραφία της Απελευθερωτικής Επαναστάσεως της Κρήτης 1895- 1898*, εκδότης Μαριδάκη, Χανιά 1954, σ. 17-30

¹¹⁰ Γιάννης Τσιβίης, *Χανιά 1252- 1940*, εκδόσεις έρεισμα, Αθήνα 2014, σ. 228

¹¹¹ Πρεβελάκης, ό.π., σ. 207

¹¹² Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 119

¹¹³ Πρεβελάκης, ό.π., σ. 208

συνθήκες για ανακίνηση του Κρητικού Ζητήματος, αφού η Ελλάδα βρισκόταν σε περίοδο οικονομικής και πολιτικής αστάθειας λόγω της πτώχευσης που είχε προηγηθεί, τον Δεκέμβριο του 1893.¹¹⁴ Επιπρόσθετα, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη διαφωνούσε και με το καθεστώς της αυτονομίας διότι έθετε την Κρήτη στον κίνδυνο του να βρεθεί υπό την κατοχή μιας ξένης δύναμης από την οποία δεν θα μπορεί να απαλλαγεί, όπως συνέβη και με την περίπτωση της Κύπρου. Άλλος ένας λόγος απόρριψης της μεταπολίτευσης ήταν το παράδειγμα της Σάμου, της οποίας οι κάτοικοι έπαψαν να αγωνίζονται για την Ένωση με την Ελλάδα μετά την κήρυξη της αυτονομίας του νησιού.¹¹⁵ Η κινητοποίηση θα λάβει, ωστόσο, υποστήριξη από αρκετούς Κρητικούς που είχαν μεταναστεύσει στην Αθήνα και από τους φοιτητές του Πανεπιστημίου.¹¹⁶

4.2.4. Τα γεγονότα της εξέγερσης

Η εξέγερση ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1895 μετά από συγκρούσεις των επαναστατών με τη χωροφυλακή. Συγκεκριμένα, οι επαναστατημένοι χριστιανοί μετέφεραν την έδρα της «Μεταπολιτευτικής Επιτροπής» στην Ασή Γωνιά όπου και σημειώθηκε στις 11 Οκτωβρίου η πρώτη σύγκρουση που έληξε με την οπισθοχώρηση της χωροφυλακής στην Αργυρούπολη. Στις 20 Οκτωβρίου αντιμετωπίστηκε επιτυχώς ακόμα μία απόπειρα της χωροφυλακής να συλλάβει τους επαναστάτες.¹¹⁷ Η κατάσταση στην Κρήτη, που πρόκειται να ζήσει μία ακόμα εξέγερση, είναι απελπιστική. Η οικονομία του νησιού παραπαίει ενώ επικρατεί αναρχία. Οι μουσουλμάνοι που ζούσαν σε χωριά συγκεντρώνονται στα φρούρια του νησιού για να προστατευτούν, αλλά και οι χριστιανοί βρίσκονται σε κίνδυνο καθώς δεν έχουν αρκετά όπλα και εφόδια για να αντιμετωπίσουν τα οθωμανικά στρατεύματα. Η Κρήτη χρειαζόταν τη βοήθεια του ελληνικού κράτους.¹¹⁸ Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους χριστιανούς και στις δυνάμεις του Γενικού Διοικητή συνεχίστηκαν με μεγαλύτερη ένταση τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1895. Οι επαναστάτες πέτυχαν σημαντικές νίκες (Κάρες Αποκορώνου, Κάμποι Κεραμειών και Κεφάλια Αλικάμπου),¹¹⁹ όμως οι Τούρκοι στρατιώτες προέβησαν σε σφαγές εις βάρος αμάχων. Παρά τις νίκες της

¹¹⁴ Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, τόμος 2^{ος}, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2005, σ. 669- 672

¹¹⁵ Πρεβελάκης, ό.π., σ. 208- 209

¹¹⁶ Αλιγιζάκη, ό.π., σ. 35

¹¹⁷ Μανουσάκης, ό.π., σ. 26

¹¹⁸ «Η Κρήτη ζητά τελευταίαν συνδρομήν», *ΣΚΡΠΠ*, Αθήνα, 01 Νοεμβρίου 1895

¹¹⁹ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 120

Επιτροπής, οι χριστιανοί βρίσκονταν για ακόμη μία φορά σε δεινή θέση, όπως φαίνεται και από άλλη μία έκκληση της εφημερίδας «ΣΚΡΙΠ» για αποστολή βοήθειας στην Κρήτη.¹²⁰

Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να αποτρέψει την εξάπλωση της επανάστασης σε όλη την Κρήτη και για τον λόγο αυτό με διαβήματα προς τον Σουλτάνο και τις Μεγάλες Δυνάμεις ζητούσε επαναφορά της Σύμβασης της Χαλέπας και παύση της αποστολής πρόσθετων οθωμανικών στρατευμάτων στην Κρήτη. Στις 30 Δεκεμβρίου ο Έλληνας Πρόξενος στα Χανιά Νικόλαος Γεννάδης σε κοινή γραπτή δήλωση με τους προξένους της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Ιταλίας ζητούσε τη διάλυση των επαναστατών και της «Μεταπολιτευτικής Επιτροπής» και την αποχώρησή τους από την Κρήτη.¹²¹

Αυτή η εξέλιξη ώθησε τους μουσουλμάνους να εντείνουν τις επιθέσεις τους κατά των χριστιανών από τους πρώτους κιόλας μήνες του 1896. Οι δολοφονίες, οι υλικές καταστροφές και οι λεηλασίες, οι εμπρησμοί και οι συλήσεις εκκλησιών και νεκροταφείων ήταν καθημερινό φαινόμενο. Ο στόχος των μουσουλμάνων ήταν διπλός: αφενός να βελτιώσουν τη θέση τους και να αποκομίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα πολιτικά οφέλη εκμεταλλευόμενοι την αδυναμία των επαναστατών να βρουν ερείσματα στο εξωτερικό και την Ελλάδα και αφετέρου να εξωθήσουν τον χριστιανό Γενικό Διοικητή σε παραίτηση.¹²² Ο Καραθεοδωρής πασάς συνέχισε τις προσπάθειες για τον τερματισμό των εχθροπραξιών χωρίς αποτέλεσμα. Η συνέχιση της επανάστασης ανάγκασε τον Σουλτάνο να τον αντικαταστήσει με τον μουσουλμάνο Τουρχάν πασά τον Μάρτιο του 1896. Ο διορισμός μουσουλμάνου Γενικού Διοικητή ξεσήκωσε ακόμα μεγαλύτερες αντιδράσεις στη χριστιανική κοινότητα αφού δεν συμφωνούσε με τους όρους της Σύμβασης της Χαλέπας οι οποίες δεν μετριάστηκαν ούτε με την παραχώρηση γενικής αμνηστίας σύμφωνα με διάταγμα του Σουλτάνου.¹²³ Σε συνέλευση που πραγματοποιήθηκε στον Φρε Αποκορώνου στις 25 Μαρτίου στην οποία συμμετείχαν οι οπλαρχηγοί της επανάστασης και χιλιάδες χριστιανοί κάτοικοι από τις γύρω περιοχές αποφασίστηκε η συνέχιση του αγώνα ακόμα και χωρίς τη στήριξη της ελληνικής κυβέρνησης και των Μεγάλων Δυνάμεων.¹²⁴

¹²⁰ «Η Κρήτη εις αναστάτωσιν», *ΣΚΡΙΠ*, 23 Νοεμβρίου 1895

¹²¹ Πρεβελάκης, ό.π., σ. 209

¹²² Βιργινία Τσουδερού, «Οι Διεθνείς Ειρηνευτικές Δυνάμεις και η τραγωδία της 25^{ης} Αυγούστου», στο Θεοχάρης Δετοράκης- Αλέξης Καλοκαιρινός, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, εκδόσεις Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001, σ. 53

¹²³ Πρεβελάκης, ό.π., σ. 210

¹²⁴ Αλιγιζάκη, ό.π., σ. 36

Σύντομα οι επαναστάτες πραγματοποίησαν επιθέσεις κατά των οθωμανικών δυνάμεων, στις 31 Μαρτίου στην Επισκοπή Ρεθύμνου και στις 10 Απριλίου στα Σελλιά. Η νίκη των Μεταπολιτευτικών, αν και όχι αποφασιστική, έδωσε στην Επιτροπή το απαιτούμενο κύρος και την αναγνώριση που χρειαζόταν για να κινητοποιήσει περισσότερους Κρήτες και για να αντέξει τις πιέσεις που δεχόταν από την ελληνική κυβέρνηση για διάλυση της επιτροπής και τερματισμό της εξέγερσης.¹²⁵ Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη, αν και όταν βρισκόταν στην αντιπολίτευση τασσόταν υπέρ του επαναστατικού κινήματος στην Κρήτη, προσπαθούσε να ελέγξει το κίνημα της Μεταπολίτευσης προκειμένου να μην προκληθεί ελληνοτουρκικός πόλεμος.¹²⁶ Ο Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας, Αλέξανδρος Σκουζές, επέμενε στη διάλυση της Επιτροπής προκειμένου να κατορθώσει στις διαπραγματεύσεις με την Πύλη να πετύχει την επαναφορά της Σύμβασης της Χαλέπας. Ωστόσο, η στάση του Υπουργού ενόχλησε τους Μεταπολιτευτικούς. Ο Κούνδουρος στο ημερολόγιό του επικρίνει την επιλογή του Σκουζέ, διότι η Επιτροπή δεν ζητούσε την επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς και δεν έδινε το δικαίωμα στην ελληνική κυβέρνηση να χειρίζεται το Κρητικό Ζήτημα χωρίς να υπολογίζει τη γνώμη των Κρητών.¹²⁷ Η μόνη βοήθεια που έλαβαν οι χριστιανοί ήταν από την Εθνική Εταιρεία,¹²⁸ βοήθεια που δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την εξέλιξη της εξέγερσης.¹²⁹

Παρόμοια στάση με το ελληνικό κράτος τήρησε και το Οικουμενικό Πατριαρχείο το οποίο ζητούσε τη λήξη των εχθροπραξιών. Με εντολή του Πατριάρχη, Άνθιμου Ζ', οι επίσκοποι της Κρήτης προσπάθησαν να πείσουν τους επαναστάτες να τερματίσουν τον αγώνα τους, αλλά αυτοί αγνόησαν τις παραινήσεις των επισκόπων.¹³⁰

Στις 22 Απριλίου 1896, ο Γενικός Διοικητής ανέβαλε τη σύγκληση της Βουλής γεγονός που θεωρήθηκε καταπάτηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του κρητικού λαού. Η ελληνική κυβέρνηση, δεχόμενη πιέσεις καθώς χαρακτηριζόταν «αντιεθνική» και κατηγορείτο πως ακολουθούσε «ενδοτική και μειοδοτική πολιτική»,¹³¹ προέβη σε διάβημα προς τον Σουλτάνο και

¹²⁵ Πρεβελάκης, ό.π., σ. 211

¹²⁶ Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 154

¹²⁷ Κούνδουρος, ό.π., σ. 102- 103

¹²⁸ Ελληνική μυστική οργάνωση στρατιωτικών που στόχευε στην ανόρθωση του φρονήματος των Ελλήνων και στην άμεση πολεμική αναμέτρηση με την Τουρκία, βλέπε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 97, Douglas Dakin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770- 1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2009, σ. 229 και Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 156- 159

¹²⁹ Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 152- 153

¹³⁰ Κούνδουρος, ό.π., σ. 106

¹³¹ Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 154

τις Μεγάλες Δυνάμεις για την σύγκληση της Βουλής. Σε υποστήριξη των προσπαθειών της κυβέρνησης ο Γεώργιος Α΄ ζήτησε από τον Τσάρο, Νικόλαο Β΄, να μεσολαβήσει ώστε να πειστεί ο Σουλτάνος για την επανέναρξη των εργασιών της Βουλής.¹³²

Η παρέμβαση και οι απαιτήσεις του Έλληνα Υπουργού Εξωτερικών και του Πατριάρχη είχαν τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που θα επιθυμούσαν. Οι Μεταπολιτευτικοί προκειμένου να αποτρέψουν αντίστοιχες επεμβάσεις στο μέλλον αποφάσισαν να προχωρήσουν σε μία ενέργεια που θα ήταν αδύνατο να ανατραπεί ή να διορθωθεί με τη διπλωματία.¹³³ Η πολιορκία του Βάμου, η οποία «προ πολλού έχει αποφασισθεί»,¹³⁴ ξεκίνησε στις 4 Μαΐου με τους επαναστάτες να καταλαμβάνουν όλες τις οχυρές θέσεις γύρω από την πόλη και όλα τα στρατηγικά σημεία που ελέγχουν τους δρόμους προς αυτή. Η σύγκρουση στον Βάμο αποτέλεσε την πρώτη μεγάλη μάχη Ελλήνων και Οθωμανών έπειτα από την επανάσταση του 1866- 1869.¹³⁵ Ο Οθωμανικός στρατός προσπάθησε χωρίς επιτυχία να διασπάσει τον αποκλεισμό της πόλης. Οι χριστιανοί αν και δέχονταν επιθέσεις από υπέρτερες δυνάμεις, άντεχαν γνωρίζοντας πως η κατάληψη του Βάμου δεν θα αργούσε.¹³⁶ Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, ο Τουρχάν πρότεινε στους χριστιανούς βουλευτές να σταλούν στον Βάμο αντιπρόσωποι οι οποίοι θα διαπραγματεύονταν την διαφυγή της οθωμανικής φρουράς. Η πρόταση έγινε δεκτή και στις 11 Μαΐου η αντιπροσωπία που αποτελείτο από χριστιανούς βουλευτές αναχώρησε για τον Βάμο. Οι συνομιλίες όμως με τους επαναστάτες ήταν άκαρπες καθώς ο Κούνδουρος και η Μεταπολιτευτική Επιτροπή ήταν καχύποπτοι απέναντι στους βουλευτές και τον Γενικό Διοικητή.

Παράλληλα, οι μουσουλμάνοι των Χανίων βρίσκονταν σε αναταραχή μετά τις πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες των χριστιανών. Η κατάσταση δεν άργησε να ξεφύγει από τον έλεγχο των αρχών και ακολούθησαν επιθέσεις των μουσουλμάνων εναντίον των χριστιανών που ζούσαν στην πόλη των Χανίων και στα περίχωρα. Συνολικά σκοτώθηκαν περίπου 40 χριστιανοί στις συγκρούσεις από τις 12 έως τις 14 Μαΐου. Μπορεί ο αριθμός των νεκρών να μην ήταν μεγάλος, ωστόσο η σφαγή των χριστιανών φανέρωσε την πρόθεση των μουσουλμάνων να εκδικηθούν για την πολιορκία του Βάμου. Συνέβαλε, όμως και στην ανάμειξη των Ευρωπαίων στην Κρήτη καθώς

¹³² Πρεβελάκης, ό.π., σ. 212

¹³³ Μουρέλλος, ό.π., σ. 1554

¹³⁴ Κούνδουρος, ό.π., σ. 107

¹³⁵ Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 326

¹³⁶ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 125

πολεμικά πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων έσπευσαν στην Κρήτη για να προστατεύσουν τους χριστιανούς.¹³⁷

Όταν έφτασαν στην Αθήνα τα νέα της σφαγής των χριστιανών στα Χανιά η κυβέρνηση Δηλιγιάννη βρέθηκε σε δύσκολη θέση. Κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης προετοίμασε την αποστολή πολεμικών πλοίων στην Κρήτη, ενέργεια που ποτέ όμως δεν πραγματοποιήθηκε έπειτα από τις συμβουλές των Μεγάλων Δυνάμεων πως μία τέτοια πράξη θα οδηγούσε σε ελληνοτουρκικό πόλεμο με αβέβαια αποτελέσματα για τη χώρα.¹³⁸ Στις 16 Μαΐου, ο Τουρχάν πασάς αντικαταστάθηκε από τον Αμπντουλάχ πασά ο οποίος έσπευσε με στρατό προς ενίσχυση της φρουράς του Βάμου. Παρά τον αρχικό αιφνιδιασμό των επαναστατών που επέτρεψε στις ενισχύσεις να μπουν στην πόλη, οι Οθωμανοί υπέστησαν σημαντικές απώλειες και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Η πολιορκία διήρκησε έως τις 18 Μαΐου και έληξε με νίκη των χριστιανών.¹³⁹

Τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1896 ο Αμπντουλάχ πασάς προχώρησε σε επιθέσεις κατά των χριστιανών γύρω από τα Χανιά, ενώ οι μουσουλμάνοι του Ηρακλείου στράφηκαν κατά των χριστιανών της πόλης και των χωριών που βρίσκονταν κοντά σε αυτή. Από την άλλη, για ακόμη μία φορά, η επικράτηση των χριστιανών στην ύπαιθρο ώθησε τους μουσουλμάνους να αναζητήσουν καταφύγιο στις πόλεις.¹⁴⁰

4.2.5 Το Νέο Πολίτευμα

Οι πρόξενοι των ευρωπαϊκών χωρών επιχείρησαν να μεσολαβήσουν για να αρχίσουν διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές, οι οποίες εμφανίζονταν ανυποχώρητες. Τελικά στις 27 Αυγούστου ο Σουλτάνος δέχτηκε τις προτάσεις των προξένων προκειμένου να σταματήσουν οι συγκρούσεις στο νησί. Το νέο καθεστώς της Κρήτης που ονομάστηκε «Νέο Πολίτευμα» όριζε την ανάθεση της διοίκησης μόνο σε χριστιανούς, τη συμμετοχή των χριστιανών στη δημόσια υπηρεσία σε αναλογία δύο τρίτων και προέβλεπε την ψήφιση νόμων από τη Γενική Συνέλευση χωρίς επικύρωση από τον Σουλτάνο και αναδιοργάνωση της χωροφυλακής.¹⁴¹

¹³⁷ Πρεβελάκης, ό.π., σ. 220- 225

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 229- 234

¹³⁹ Λιμαντζάκης, σ. 126- 127

¹⁴⁰ Μιχαήλ Βλαβογιλάκης, *Εκκλησία και Αγώνες της Κρήτης. Ο ρόλος και η προσφορά του κλήρου και των μοναστηριών κατά την περίοδο 1856- 1905*, εκδόσεις ΣΙΔΕΡΗΣ, Αθήνα 2011, σ. 520

¹⁴¹ Αλιγιζάκη, ό.π., σ. 41

Την κύρωση του καθεστώτος με διάταγμα ακολούθησε η αντικατάσταση του Γενικού Διοικητή Αμπντουλάχ πασά από τον χριστιανό Γεώργιο Βέροβιτς. Οι επαναστάτες όντες ικανοποιημένοι από τις δεσμεύσεις της Πύλης διέλυσαν την Μεταπολιτευτική Επιτροπή και έθεσαν τέλος στον ένοπλο αγώνα στις 23 Οκτωβρίου 1896.¹⁴² Παρ' όλ' αυτά, δεν έλειψαν οι αναταραχές σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης, αλλά και οι δολοφονίες.¹⁴³

Στο ελληνικό κράτος, η σκληρή κριτική προς την κυβέρνηση Δηλιγιάννη για τους χειρισμούς της στο Κρητικό ζήτημα συνεχιζόταν τόσο από την αντιπολίτευση όσο και από τον τύπο. Ειδικότερα, επέκριναν την ατομία της να στείλει τον στόλο να προστατεύσει τους χριστιανούς των Χανίων, αλλά και τη λανθασμένη της κρίση αφού είχε θεωρήσει άκαιρη τη σύσταση της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής.¹⁴⁴

4.3 Η Επανάσταση του 1897

4.3.1 Οι ταραχές του Ιανουαρίου 1897

Το «Νέο Πολίτευμα» αρχικά δημιούργησε στους χριστιανούς την ελπίδα για βελτίωση των όρων ζωής τους και για αναγνώριση των δικαιωμάτων τους. Ωστόσο, στην πράξη αποδείχθηκε πως τόσο η Πύλη όσο και οι μουσουλμάνοι της Κρήτης δεν ήταν διατεθειμένοι να αποδεχτούν το νέο καθεστώς. Ειδικότερα, ο Σουλτάνος θεωρούσε το Νέο Πολίτευμα προσωρινή λύση και με την κατάλληλη αφορμή θα το κατέλυε, όπως συνέβη και με τη Σύμβαση της Χαλέπας. Οι χειρισμοί της οθωμανικής κυβέρνησης στο ζήτημα της Χωροφυλακής προκάλεσαν πολλές αντιδράσεις στη χριστιανική κοινότητα. Τα μέλη της στρατολογήθηκαν από διάφορες εθνικότητες γεγονός που θα δυσχέραινε τη λειτουργία της λόγω της δυσκολίας στην επικοινωνία μεταξύ τους αλλά και με τους ντόπιους. Ταυτόχρονα κύκλοι από την Κωνσταντινούπολη υποδαύλιζαν τον φανατισμό από την πλευρά των μουσουλμάνων και τους προέτρεπαν να αντισταθούν στο νέο καθεστώς. Οι πρόξενοι των ευρωπαϊκών χωρών παρέμεναν παρατηρητές και δεν επενέβαιναν καθώς ήταν σχεδόν

¹⁴² Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 131

¹⁴³ «Νεώτερα εκ Κρήτης», *Εμπρός*, Αθήνα, 24 Δεκεμβρίου 1896 και «Τα εν Κρήτη», *Εμπρός*, 31 Δεκεμβρίου 1896

¹⁴⁴ «Το Κρητικόν Ζήτημα», *Εμπρός*, 18 Νοεμβρίου 1896

αδύνατο να συμφωνήσουν στην τήρηση ενιαίας στάσης, αφού η καθεμία είχε διαφορετικά συμφέροντα στην περιοχή.¹⁴⁵

Τον Ιανουάριο του 1897, οι μουσουλμάνοι που ζούσαν στις πόλεις της Κρήτης στράφηκαν κατά των χριστιανών. Οι βιαιοπραγίες ξεκίνησαν από το Ηράκλειο στις 12 Ιανουαρίου και το Ρέθυμνο στις 18 Ιανουαρίου. Σύμφωνα με τον ελληνικό τύπο, πίσω από τις βιαιότητες των μουσουλμάνων βρισκόταν ο Σουλτάνος, διότι με την επέκταση των αναταραχών στο νησί θα του δινόταν η ευκαιρία να μεταφέρει στρατό στην Κρήτη για την επιβολή της τάξης. Το γεγονός αυτό θα του επέτρεπε να κηρύξει στρατιωτικό νόμο και να ακυρώσει τις παραχωρήσεις του νέου καθεστώτος.¹⁴⁶ Οι επιθέσεις κατά των χριστιανών εντάθηκαν με τη σφαγή των χριστιανών στα Χανιά, στις 23 Ιανουαρίου, με αποτέλεσμα ένα μέρος του άμαχου πληθυσμού της πόλης να αναζητήσει τη σωτηρία στα πλοία των ξένων δυνάμεων τα οποία βρίσκονταν στο λιμάνι ενώ αρκετοί πήραν τα όπλα και προσπάθησαν να αντισταθούν με τις μάχες μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων να είναι σφοδρές με πλήθος νεκρών. Συνέπεια των συγκρούσεων ήταν η πυρπόληση συνοικιών της πόλης. Παράλληλα, συνεχίζονται οι μάχες στον Γαλατά, στην Χαλέπα και σε άλλες περιοχές του νησιού.¹⁴⁷

Στην Ελλάδα τα γεγονότα της Κρήτης ξεσήκωσαν την κοινή γνώμη, τον τύπο και την αντιπολίτευση, η οποία ζητούσε επίμονα την αποστολή του στόλου στην Κρήτη για την προστασία των χριστιανών. Υπεύθυνους για τις σφαγές θεωρούσαν όχι μόνο τους μουσουλμάνους κατοίκους του νησιού και την οθωμανική κυβέρνηση αλλά και τις ευρωπαϊκές χώρες. Οι στόλοι τους δεν επενέβησαν για να σταματήσουν τις ενέργειες των μουσουλμάνων και να προστατεύσουν τις ζωές και τις περιουσίες των χριστιανών.¹⁴⁸ Ο πρωθυπουργός, Θεόδωρος Δηλιγιάννης, γνωρίζοντας ότι ο στρατός ήταν ανέτοιμος για να αναλάβει τέτοιο εγχείρημα, όπως και η ίδια η χώρα λόγω της κακής οικονομικής κατάστασής της, ανέβαλλε όσο περισσότερο μπορούσε την εμπλοκή της Ελλάδας στην Κρήτη. Ενδέχεται, μάλιστα, να περίμενε την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες δεν θα επέτρεπαν την επέμβαση της Ελλάδας σε έδαφος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας γεγονός που θα είχε ως αποτέλεσμα έναν ελληνοτουρκικό πόλεμο.¹⁴⁹ Κάτι αντίστοιχο, δηλαδή, με τα γεγονότα του 1886, όταν η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία οδήγησε

¹⁴⁵ «Η υπομονή εξαντλήθη εν Κρήτη», *Εμπρός*, 20 Ιανουαρίου 1897

¹⁴⁶ *Ακρόπολις*, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1897 και «Γενική Αναστάσις εν Κρήτη», *Εμπρός*, 23 Ιανουαρίου 1897

¹⁴⁷ *Εστία*, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 1897 και «Τα εν Κρήτη», *Εμπρός*, 24 Ιανουαρίου 1897

¹⁴⁸ «Οι Βάρβαροι της Δύσεως», *Εμπρός*, 28 Ιανουαρίου 1897

¹⁴⁹ Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 160- 161

τον Δηλιγιάννη αρχικά σε αύξηση των επιστρατευμένων και στη συνέχεια σε υποχώρηση υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων και του ναυτικού αποκλεισμού που είχαν επιβάλει στη χώρα.¹⁵⁰

Η γενίκευση των συγκρούσεων αποτέλεσε το ξεκίνημα μιας νέας επανάστασης στην Κρήτη. Οι επαναστάτες άρχισαν να οργανώνονται στα περίχωρα των Χανίων όπου και κατέφθασαν οι πληρεξούσιοι της δυτικής Κρήτης. Με ψήφισμά τους κήρυξαν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα υποστηρίζοντας ότι το υπάρχον καθεστώς απέτυχε, γεγονός που αποδεικνυόταν από την κατάσταση που επικρατούσε. Κατηγορούσαν την Πύλη πως χρησιμοποιούσε τους μουσουλμάνους της Κρήτης και τον στρατό για τη δημιουργία αναταραχών.¹⁵¹ Οι ευρωπαϊκοί πρέσβεις θεωρούσαν πως η νέα κινητοποίηση των Κρητών δεν ήταν παρά μία ακόμα διαμάχη μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων που σταδιακά θα υποχωρούσε, ενώ ήταν σίγουροι πως οι επαναστάτες δεν είχαν τα μέσα για να συνεχίσουν τον αγώνα. Για τους λόγους αυτούς διαβεβαίωσαν τον Σουλτάνο πως δεν υπήρχε λόγος ανησυχίας.¹⁵²

4.3.2 Η ανάμιξη της Ελλάδας και των Μεγάλων Δυνάμεων

Με αφορμή τα γεγονότα της Κρήτης, στην Ελλάδα διοργανώνονται συλλαλητήρια και εκδίδονται ψηφίσματα υπέρ του πολέμου με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Πίσω από τις αντιδράσεις βρισκόταν, μεταξύ άλλων, η Εθνική Εταιρεία, εθνικιστική οργάνωση που ήταν υπέρμαχος του πολέμου για την επέκταση των συνόρων και υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Στις αρχές του 1897, η οργάνωση αυτή είχε αποκτήσει τόση δύναμη και επιρροή ώστε να κατευθύνει την κοινή γνώμη σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, στα λεγόμενα «εθνικά».

Τελικά, ο Δηλιγιάννης υπέκυψε στις πιέσεις που δεχόταν και έδωσε εντολή για απόπλου του στόλου των τορπιλικών με προορισμό την Κρήτη, υπό τον πρίγκιπα Γεώργιο. Στόχος του ελληνικού στόλου ήταν η παρεμπόδιση του αντίστοιχου των Οθωμανών να αποβιβάσει στρατό στην Κρήτη.¹⁵³ Η αναχώρηση του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος έγινε την 1^η Φεβρουαρίου 1897 σε κλίμα ενθουσιασμού και αισιοδοξίας και με τη βεβαιότητα ότι η Κρήτη θα απαλλαγεί από την οθωμανική κυριαρχία και θα ενωθεί με το ελληνικό βασίλειο.¹⁵⁴ Ο στόλος έφτασε στην Κρήτη

¹⁵⁰ Βερέμης, ό.π., σ. 110- 111

¹⁵¹ Μακράκη, ό.π., σ. 337- 338

¹⁵² Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 140

¹⁵³ «Τέλος Πάντων», *Εμπρός*, 30 Ιανουαρίου 1897

¹⁵⁴ «Ημέρα χαράς», *Εμπρός*, 02 Φεβρουαρίου 1897

την επόμενη μέρα και τη νύχτα της 2^{ης} προς 3^{ης} Φεβρουαρίου αποβίβασε στρατό ο οποίος εδραιώθηκε στην δυτική Κρήτη, στην περιοχή Κολυμβάρι Χανίων. Ο Γενικός Διοικητής Βέροβιτς θορυβήθηκε από την άφιξη των ελληνικών στρατευμάτων και ζήτησε ενισχύσεις από την Πύλη, όχι μόνο στρατιωτικά αλλά και πολιτικά, προκειμένου να ελέγξει τους διοικητές του οθωμανικού στρατού, των οποίων την εμπιστοσύνη είχε χάσει. Αφού δεν έλαβε καμία βοήθεια από την κυβέρνηση, ο Βέροβιτς παραιτήθηκε και κατέφυγε στο ρωσικό πλοίο Νικόλαος Α΄. Η απουσία διοικητή όξυνε τις εντάσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων και έδωσε την ευκαιρία στους αξιωματικούς του οθωμανικού στρατού να κινηθούν ελεύθερα κατά των χριστιανών.¹⁵⁵

Στην Κωνσταντινούπολη, ο Υπουργός Εξωτερικών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας πραγματοποίησε συναντήσεις στις αρχές Φεβρουαρίου με τους πρέσβεις της Αγγλίας και της Ρωσίας για τις εξελίξεις στην Κρήτη. Η Πύλη επιθυμούσε τη συνδρομή, ή έστω τη σύμφωνη γνώμη των Δυνάμεων, προκειμένου να επέμβει στρατιωτικά στην Κρήτη, με πρόσχημα τις συγκρούσεις που λάμβαναν χώρα και να επαναφέρει το προηγούμενο καθεστώς. Η προσπάθεια των πρέσβων να καθησυχάσουν την οθωμανική κυβέρνηση πως δεν θα επέτρεπαν τη δράση ελληνικού στρατού στην Κρήτη απέτυχε και ο Σουλτάνος έθεσε σε ετοιμότητα μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις σε Ήπειρο¹⁵⁶ και Θεσσαλία.¹⁵⁷

Η σύγκρουση ανάμεσα σε Ελλάδα και Οθωμανική αυτοκρατορία φαινόταν αναπόφευκτη, γεγονός που θορύβησε τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Αντιλαμβάνονταν τη σοβαρότητα της κατάστασης, καθώς ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος θα μπορούσε να καταλήξει σε διεθνή κρίση. Ως εκ τούτου, οι πρωθυπουργοί της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας κατέκριναν τις ενέργειες της Ελλάδας και μαζί τους συμφώνησαν και οι ηγεμόνες της Αυστρίας και της Ρωσίας. Ιδιαίτερα σκληρή ήταν η στάση της Γερμανίας η οποία πρότεινε την παραδειγματική τιμωρία της Ελλάδας από τις Δυνάμεις, επιβάλλοντας ναυτικό αποκλεισμό για να αναγκαστεί να ανακαλέσει τον στόλο από την Κρήτη. Αποφασίστηκε, λοιπόν, η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων με μοίρες των στόλων Αγγλίας, Αυστρίας, Γαλλίας, Ρωσίας και Ιταλίας να πλέουν προς την Κρήτη.¹⁵⁸ Η απόφαση των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων να παρέμβουν υπέρ της διατήρησης της τάξης στην

¹⁵⁵ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 150

¹⁵⁶ Λιμαντζάκης, στο ίδιο, σ. 150- 151

¹⁵⁷ «Η Τουρκία μας απειλεί», *Εμπρός*, 01 Φεβρουαρίου, 1897

¹⁵⁸ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 152- 153

Κρήτη ερχόταν σε αντίθεση με την κοινή γνώμη αρκετών χωρών της Ευρώπης που έβλεπε με συμπάθεια τους αγώνες και τα αιτήματα των χριστιανών του νησιού.¹⁵⁹

Η άφιξη ευρωπαϊκών πλοίων στην Κρήτη έφερε σε δύσκολη θέση το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στην Κρήτη. Όταν ο ελληνικός στόλος αγκυροβόλησε στα Χανιά, βρήκε ήδη εκεί τον ευρωπαϊκό στόλο. Ο πρίγκιπας Γεώργιος συνάντησε τους ναυάρχους οι οποίοι τον προέτρεψαν να αποχωρήσει καθώς η παρουσία του ελληνικού στόλου στην Κρήτη ενθάρρυνε τους επαναστάτες. Έπειτα από αυτήν την αποδοχή, ο Γεώργιος αποφάσισε να αποπλεύσει και να κατευθυνθεί προς τη Μήλο.¹⁶⁰ Παράλληλα, ο συνταγματάρχης Τιμολέων Βάσσος, αρχηγός του ελληνικού στρατού στο νησί, με τη συνδρομή Κρητών εθελοντών είχε σημειώσει ορισμένες νίκες εις βάρος των οθωμανικών στρατευμάτων και πλέον βρισκόταν στα περίχωρα των Χανίων. Εκεί αναγκάστηκε να διακόψει την προέλαση του στρατού και δεν επιχείρησε να καταλάβει την πόλη, έπειτα από προειδοποίηση που δέχτηκε από τους ναυάρχους πως δεν θα δίσταζαν να χτυπήσουν τις ελληνικές δυνάμεις. Ο Βάσσος αναγκάστηκε να συμμορφωθεί με τις οδηγίες των ναυάρχων και περιορίστηκε σε μικρότερες επιχειρήσεις στην περιφέρεια των Χανίων.¹⁶¹

Τα πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων αποβίβασαν στρατό στα Χανιά προκειμένου να αποκτήσουν τον έλεγχο της πόλης και έπειτα οι ναύαρχοι ανακοίνωσαν πως η Κρήτη βρισκόταν πλέον υπό την προστασία τους και οι ελληνικές δυνάμεις οφείλουν να εγκαταλείψουν το νησί. Με την εγκατάσταση ευρωπαϊκού στρατού στα Χανιά ξεκίνησε η περίοδος της «διεθνούς κατοχής της Κρήτης». Στόχοι των ναυάρχων ήταν η αποτροπή ενός ενδεχόμενου πολέμου ανάμεσα σε Ελλάδα και Οθωμανική αυτοκρατορία, ο τερματισμός των συγκρούσεων μεταξύ των χριστιανών και των μουσουλμάνων και η εξεύρεση πολιτικής λύσης αποδεκτής και από τις δύο πλευρές. Για την καλύτερη διακυβέρνηση του νησιού σχηματίστηκε το «Συμβούλιο των Ναυάρχων», με επικεφαλής τον Ιταλό αντιναύαρχο Φελίτσε Καναβάρο, το οποίο ανέλαβε τα καθήκοντα που είχε ο Γενικός Διοικητής.¹⁶²

Όσο οι δυνάμεις των Ευρωπαίων εδραιώνονταν στα Χανιά, οι επαναστάτες στην περιοχή του Ακρωτηρίου συγκρούστηκαν με τους μουσουλμάνους και τους κατεδίωξαν. Άμεσα ο ευρωπαϊκός στόλος άνοιξε πυρ κατά των χριστιανών προκειμένου να σταματήσουν τις

¹⁵⁹ «Οι λαοί της Ευρώπης υπέρ ημών», *Εμπρός*, 9 Φεβρουαρίου 1897

¹⁶⁰ Πρίγκιπας Γεώργιος, ό.π., σ. 33-34

¹⁶¹ *Άστυ*, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1897

¹⁶² Λιμαντζάκης, ό.π., σ.160- 161

εχθροπραξίες. Η πράξη αυτή χαρακτηρίστηκε από τον ελληνικό τύπο ως «άνανδρη και άτιμη»,¹⁶³ ενώ έγινε φανερή η πρόθεση των Ευρωπαίων να μην επιτρέψουν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, υποστηρίζοντας τις οθωμανικές δυνάμεις, «ως σύμμαχοι», προκειμένου να παραμείνει το νησί υπό οθωμανική κατοχή.¹⁶⁴ Στην Ελλάδα η κοινή γνώμη αντέδρασε, με μία μερίδα της αντιπολίτευσης να προτείνει τη συνέχιση της παρουσίας του εκστρατευτικού στρώματος στην Κρήτη, παρά τις αντιρρήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων.¹⁶⁵

Τις επόμενες μέρες οι ναύαρχοι πέτυχαν να σταματήσουν την προέλαση των επαναστατών προς τα Χανιά και στράφηκαν προς τις διαπραγματεύσεις. Με διακοίνωσή τους προς τον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών, οι γραμματείς των πρέσβων των Μεγάλων Δυνάμεων στην Αθήνα καλούσαν την ελληνική κυβέρνηση να διακόψει την υποστήριξη που παρείχε στους επαναστάτες, ανακαλώντας τις δυνάμεις που είχαν σταλεί στο νησί. Επίσης, απέκλειαν κατηγορηματικά την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, δεσμεύονταν ωστόσο να εγκαθιδρύσουν πολίτευμα το οποίο θα εξασφάλιζε την αυτονομία της Κρήτης, αναγνωρίζοντας την οθωμανική κυριαρχία.¹⁶⁶

Η διακοίνωση προκάλεσε αντιδράσεις σε μία μερίδα του τύπου και στην Εθνική Εταιρεία που ζητούσαν από την ελληνική κυβέρνηση να την απορρίψει και καλούσε τους Έλληνες να πάρουν τα όπλα.¹⁶⁷ Ο Δηλιγιάννης πράγματι απέρριψε τα αιτήματα των Δυνάμεων. Το νέο πολιτικό καθεστώς που υπόσχονταν οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν ικανοποιούσε τις ελληνικές θέσεις, καθώς δεν απέβλεπε στην πραγματοποίηση του εθνικού οράματος για Ένωση. Επιπλέον, η κυβέρνηση δεν πείστηκε πως το νέο σύστημα διακυβέρνησης θα λειτουργούσε καλύτερα από τα προηγούμενα τα οποία είχαν αποτύχει. Τα αιτήματα προς τις Δυνάμεις ήταν η παραμονή του ελληνικού στρατού στην Κρήτη για την προστασία των χριστιανών από τις επιθέσεις των φανατικών μουσουλμάνων και να επιτραπεί στον κρητικό λαό να κυβερνάται όπως ο ίδιος επιθυμεί.¹⁶⁸

Στις 6 Μαρτίου, οι Μεγάλες Δυνάμεις επανήλθαν με νέα Διακοίνωση, σύμφωνα με την οποία η Κρήτη θα ήταν αυτόνομη υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Η αλλαγή στη διατύπωση

¹⁶³ «Ο Βομβαρδισμός των χριστιανών υπό των ηνωμένων στόλων», *Εμπρός*, 13 Φεβρουαρίου 1897

¹⁶⁴ «Στόλοι χριστιανικών δυνάμεων εκανονιοβόλησαν χριστιανούς», *Άστυ*, 10 Φεβρουαρίου 1897

¹⁶⁵ *Ακρόπολις*, 12 Φεβρουαρίου 1897

¹⁶⁶ «Η Διακοίνωσις των Δυνάμεων», *Εφημερίς*, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1897 και «Το κείμενον της Διακοινώσεως», *Εμπρός*, 20 Φεβρουαρίου 1897

¹⁶⁷ «Εις την Διακοίνωσιν», *Εμπρός*, 20 Φεβρουαρίου 1897

¹⁶⁸ «Η απάντησις της ελληνικής κυβερνήσεως εις την περί Κρήτης Διακοίνωσιν των Δυνάμεων», *Εμπρός*, 26 Φεβρουαρίου 1897

ήταν μεν μικρή αλλά ιδιαίτερα σημαντική, καθώς με την αντικατάσταση της λέξης «κυριαρχία» από τον όρο «επικυριαρχία» περιοριζόταν η δικαιοδοσία και η δυνατότητα επέμβασης της Πύλης στα εσωτερικά ζητήματα της Κρήτης. Στη συνέχεια, οι ευρωπαίοι αξιωματούχοι πρότειναν την ανάληψη της ηγεμονίας της Κρήτης από τον πρίγκιπα Γεώργιο.¹⁶⁹ Για ακόμα μία φορά οι αντιδράσεις ήταν έντονες με τον αθηναϊκό τύπο να δηλώνει πως δεν είναι δυνατόν η Ελλάδα να ικανοποιηθεί με τη λύση αυτή διότι απέκλειε την Ένωση με την Κρήτη όχι μόνο άμεσα αλλά και μελλοντικά.¹⁷⁰ Την ίδια στάση διατήρησε και η Εθνική Εταιρεία.¹⁷¹ Τελικά, η πρόταση των Μεγάλων Δυνάμεων απορρίφθηκε. Λίγες μέρες αργότερα, στις 20 Μαρτίου 1897, ο κοινός ευρωπαϊκός στόλος επέβαλε ναυτικό αποκλεισμό στην Κρήτη προκειμένου να εξασφαλίσει πως καμία από τις δύο χώρες δεν θα ενίσχυε τις αντιμαχόμενες πλευρές. Μετά από αυτήν την εξέλιξη, ο ελληνικός στόλος επέστρεψε στην Ελλάδα.¹⁷²

Οι δυνάμεις που ανέλαβαν υπό την προστασία τους την Κρήτη ήταν η Βρετανία, η Γαλλία, η Ρωσία, η Αυστρία, η Γερμανία και η Ιταλία, οι οποίες χώρισαν το νησί και το θαλάσσιο χώρο γύρω από αυτό σε τομείς ευθύνης προκειμένου να επανέλθουν η ειρήνη και η τάξη. Στις πόλεις δημιουργήθηκαν ζώνες στις οποίες οι χριστιανοί απαγορευόταν να εισέλθουν ένοπλοι, γεγονός που καθυσήχασε τους μουσουλμάνους των πόλεων και τους έδωσε το αίσθημα της ασφάλειας. Οι στρατιωτικές δυνάμεις που αποβιβάστηκαν στην Κρήτη πήραν θέση ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές, ώστε να μην τους επιτρέψουν να συνεχίσουν τις συγκρούσεις.

Παρά τις διακηρύξεις τους και τα μέτρα που έλαβαν, οι Δυνάμεις αδυνατούσαν να ελέγξουν την κρητική ύπαιθρο και να σταματήσουν τις αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων.¹⁷³ Οι συνεχείς επιθέσεις που δέχονταν οι μουσουλμάνοι στα χωριά της ενδοχώρας επέφεραν ένα κύμα φυγής τους προς τις πόλεις, όπου θα είχαν την προστασία των ευρωπαϊκών στρατευμάτων. Λόγω αυτής της μετακίνησης των μουσουλμάνων ο πληθυσμός των πόλεων αυξήθηκε αρκετά εκείνη την περίοδο.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 166

¹⁷⁰ Σκριπ, Αθήνα, 13 Μαρτίου 1897 και «Ηγεμονία ή Κατοχή;», *Εμπρός*, 11 Μαρτίου 1897

¹⁷¹ Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 165

¹⁷² Πρίγκιπας Γεώργιος, ό.π., σ. 39- 40

¹⁷³ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 168- 170

¹⁷⁴ Λιμαντζάκης, *Οι Τουρκοκρήτες και το Κρητικό Ζήτημα*, ό.π., σ. 64-65

4.3.3 Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος

Η ελληνική κυβέρνηση επιχείρησε την προσέγγιση με την Οθωμανική αυτοκρατορία για να δοθεί ειρηνική λύση στο Κρητικό Ζήτημα. Η Πύλη εμφανιζόταν θετική απέναντι στον διάλογο, καθιστούσε όμως σαφές πως δεν θα διαπραγματευόταν την αλλαγή του καθεστώτος στο νησί ή την Ένωσή του με την Ελλάδα. Η ελληνική πρόταση προέβλεπε τη διενέργεια δημοψηφίσματος στην Κρήτη προκειμένου να αποφασίσουν οι κάτοικοί του τον τρόπο με τον οποίο επιθυμούν να διοικούνται. Το ενδεχόμενο αυτό αποκλείστηκε τόσο από την οθωμανική κυβέρνηση και τις Μεγάλες Δυνάμεις, όσο και από την ελληνική αντιπολίτευση και την κοινή γνώμη.¹⁷⁵

Στα τέλη Μαρτίου, ένοπλα σώματα ατάκτων από τη Θεσσαλία εισέβαλαν στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία. Ο αριθμός τους υπολογίζεται περίπου στους 3.000, οργανωμένοι και εξοπλισμένοι από την Εθνική Εταιρεία.¹⁷⁶ Πραγματοποίησαν επιθέσεις κατά των οθωμανικών φυλακίων που βρίσκονταν στα σύνορα, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία αφού τελικά αποκρούστηκαν από τα οθωμανικά στρατεύματα της περιοχής. Η ενέργεια αυτή, αν και καταδικάστηκε από την ελληνική κυβέρνηση, προκάλεσε τον εκνευρισμό των Μεγάλων Δυνάμεων και παρείχε στον Σουλτάνο την αφορμή για να μπορεί να κηρύξει τον πόλεμο στην Ελλάδα. Ωστόσο, στην Ελλάδα η εισβολή των ατάκτων έγινε δεκτή με ιδιαίτερη χαρά και υπερηφάνεια.¹⁷⁷ Επιπλέον, υπήρξαν και αναφορές στον ενθουσιασμό που προκάλεσε στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη η εισβολή στη Μακεδονία.¹⁷⁸

Ο στρατός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επιτέθηκε στις ελληνικές θέσεις στις 5 Απριλίου 1897 και αρχικά ο ελληνικός στρατός αντιστάθηκε με σθένος παρά την αριθμητική υπεροχή και την υπεροπλία των Οθωμανών. Γρήγορα, όμως, ακολούθησε η υποχώρηση και μάλιστα άτακτη. Η κατάρρευση του ελληνικού στρατού ήταν τέτοια, ώστε εύκολα ο οθωμανικός στρατός κατέλαβε τη Λάρισα (13 Απριλίου) και στη συνέχεια ολόκληρη τη Θεσσαλία. Η προέλαση των Τούρκων θα σταματήσει έπειτα από παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως της Ρωσίας, στις 8 Μαΐου, έπειτα από πρωτοβουλία του τσάρου Νικολάου Β'.¹⁷⁹

¹⁷⁵ «Συνεννόησις Ελλάδος και Τουρκίας» και «Και αύθις το Δημοψήφισμα», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1897 και «Σπουδαία αποκάλυψις περί το Δημοψήφισματος», *Εμπρός*, 28 Μαρτίου 1897

¹⁷⁶ «Η εις Μακεδονία εισβολή των επαναστατικών σωμάτων», *Εμπρός*, 29 Μαρτίου 1897

¹⁷⁷ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 127

¹⁷⁸ «Εντύπωσις εν Ερώπη εκ της εισβολής των ανταρτών», *Εμπρός*, 31 Μαρτίου 1897

¹⁷⁹ Dakin, ό.π., σ. 233- 234

4.3.4 Ο αντίκτυπος του πολέμου στην Κρήτη

Από την άνοιξη του 1897 η κατάσταση στις πόλεις της Κρήτης έχει γίνει ανυπόφορη για τους μουσουλμάνους λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και του συνωστισμού. Για τον λόγο αυτόν οι μουσουλμάνοι πραγματοποίησαν αρκετές επιθέσεις σε χωριά με σκοπό την αρπαγή τροφίμων και ζώων, ενώ με τη βοήθεια οθωμανικών αποσπασμάτων προσπάθησαν ορισμένες φορές να διασπάσουν τις αμυντικές θέσεις των χριστιανών.¹⁸⁰

Η ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο επηρέασε αναμφίβολα και το Κρητικό Ζήτημα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις ζήτησαν την άμεση απόσυρση του ελληνικού στρατιωτικού σώματος από την Κρήτη. Η αποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων ολοκληρώθηκε στις 26 Μαΐου. Το γεγονός αυτό θορύβησε τους χριστιανούς της Κρήτης, οι οποίοι πλέον δεν θα είχαν την υποστήριξη του ελληνικού στρατού έναντι των μουσουλμάνων αλλά ούτε κεντρικό συντονισμό. Οι κατά τόπους ομάδες διαφωνούσαν για κάθε είδους ζήτημα, από τον τόπο πραγματοποίησης της Συνέλευσης μέχρι αν θα συνεχιστούν οι προσπάθειες για επίτευξη της Ένωσης ή θα αρκεστούν στη λύση της αυτονομίας, φοβούμενοι μήπως επιστρέψουν σε καθεστώς πλήρους οθωμανικής κυριαρχίας.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο Επαναστατική Συνέλευση στους Αρμένους Ρεθύμνου, στην οποία εκφράστηκαν καθαρά οι διαφωνίες μεταξύ «αυτονομιστών» και «ενωτικών». Εκεί ψηφίστηκε και ο κανονισμός της Συνέλευσης και ορίστηκε ο τόπος των επόμενων συναθροίσεων στις Αρχάνες Ηρακλείου.¹⁸¹ Πρόεδρος εξελέγη ο γιατρός Ιωάννης Σφακιανάκης, υπέρμαχος της αυτονομίας, ο οποίος αντικαταστάθηκε σε επόμενη συνέλευση από τον Βενιζέλο, ο οποίος ήταν «ενωτικός». Ωστόσο, η προεδρία του Βενιζέλου δεν είχε μεγάλη διάρκεια αφού στις 15 Αυγούστου καθαιρέθηκε από τους πληρεξούσιους οι οποίοι αποδέχονταν την λύση της αυτονομίας. Στην Επαναστατική Συνέλευση στις 16 Οκτωβρίου 1897 στο Μελιδόνι επανεξελέγη ο Σφακιανάκης και με δική του προτροπή, υπερψηφίστηκε η αποδοχή της αυτονομίας της Κρήτης.¹⁸² Σύμφωνα με τον Σφακιανάκη, οι συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί μετά την ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο και η υπογραφή των προκαταρκτικών όρων ειρήνης μεταξύ των δύο χωρών δεν άφηναν περιθώρια στους Κρητικούς για να συνεχίσουν τον αγώνα υπέρ τη Ένωσης με θετικά αποτελέσματα.¹⁸³ Τη θετική απάντηση της Συνέλευσης

¹⁸⁰ Λιμαντζάκης, *Το Κρητικό Ζήτημα*, ό.π., σ.174- 177

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 186

¹⁸² Μακράκη, ό.π., σ. 370

¹⁸³ Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, εκδόσεις Σύνδεσμος Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 416

διαδέχτηκε στις 14 Νοεμβρίου η άρση του ναυτικού αποκλεισμού της Κρήτης και για τα ελληνικά πλοία, προκειμένου να εξασφαλισθεί η επιβίωση του πληθυσμού του νησιού, καθώς θα ήταν πλέον δυνατό να φθάσουν στην Κρήτη τρόφιμα, φάρμακα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης.¹⁸⁴

Ακολούθησε η υπογραφή της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης στις 22 Νοεμβρίου 1897, η οποία υποχρέωνε την Ελλάδα να καταβάλλει πολεμική αποζημίωση στην Οθωμανική αυτοκρατορία (4 εκατομμύρια τουρκικές λίρες) και να παραχωρήσει ένα μικρό τμήμα της Θεσσαλίας. Η αδυναμία του ελληνικού κράτους να αποπληρώσει την υποχρέωση αυτή οδήγησε στην δημιουργία μίας Διεθνούς Επιτροπής από εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, η οποία ανέλαβε τη διαχείριση των οικονομικών της χώρας.¹⁸⁵

Η απόφαση της Συνέλευσης για αποδοχή της αυτονομίας δημιούργησε αμφίθυμα συναισθήματα στον κρητικό λαό. Ορισμένοι την υποδέχτηκαν με ανακούφιση, όμως η πλειοψηφία των χριστιανών δυσπιστούσαν για το κατά πόσο η Πύλη και οι μουσουλμάνοι του νησιού θα τηρούσαν τα συμφωνηθέντα. Αυτό που κυρίως προβλημάτιζε τους χριστιανούς της υπαίθρου ήταν η επιστροφή των μουσουλμάνων στα χωριά τα οποία είχαν εγκαταλείψει για να αναζητήσουν καταφύγιο στις πόλεις. Κατά την απουσία τους, οι χριστιανοί είχαν καταχραστεί τις περιουσίες τους και πλέον φοβούνταν το ενδεχόμενο καταβολής αποζημίωσης στους νόμιμους ιδιοκτήτες. Η λύση δόθηκε με την εκπόνηση ενός σχεδίου που προέβλεπε την καταστροφή των μουσουλμανικών περιουσιών, όπως ελαιόδεντρα, αμπέλια και άλλες καλλιέργειες.¹⁸⁶

Όσο οι διεργασίες στην Κρήτη προχωρούσαν με σκοπό την αναδιοργάνωση της διοίκησης,¹⁸⁷ συνέβησαν και περιστατικά μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων συνεπικουρούμενων από Οθωμανούς στρατιώτες, όπως η σύγκρουση έξω από το Ηράκλειο. Τέτοια επεισόδια φανερώνουν αφενός την αδυναμία των ναυάρχων να ελέγξουν την κατάσταση και αφετέρου την ελαστικότητα με την οποία αντιμετώπιζαν τους μουσουλμάνους.¹⁸⁸

¹⁸⁴ «Σπουδαιότατα νέα εκ Κρήτης», *Εμπρός*, 17 Νοεμβρίου 1897

¹⁸⁵ Κλάνης, ό.π., σ. 195

¹⁸⁶ Μουρέλλος, ό.π., σ. 1632

¹⁸⁷ «Από την Κρήτην, εσωτερική οργάνωσις του τόπου», *Εμπρός*, 21 Νοεμβρίου 1897 και «Νεώτερα Κρητικά, η εσωτερική διοργάνωσις της νήσου», *Εμπρός*, 05 Δεκεμβρίου 1897

¹⁸⁸ «Νεώτερα Κρητικά, μάχη εν Ηρακλείω», *Εμπρός*, 18 Δεκεμβρίου 1897

4.3.5 Ο δρόμος προς την αυτονομία

Στις αρχές του 1898, η Ρωσία πίεζε την Οθωμανική αυτοκρατορία για την παραχώρηση της διοίκησης της Κρήτης στον Πρίγκιπα Γεώργιο. Ο Σουλτάνος ήταν αρνητικός απέναντι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, όμως οι εναλλακτικές επιλογές ήταν περιορισμένες καθώς οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν συμφωνήσει ο Διοικητής της Κρήτης στο νέο καθεστώς να μην είναι υπήκοος της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας ή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹⁸⁹ Η υποψηφιότητα του Γεωργίου για την διοίκηση του νησιού θεωρήθηκε θετική εξέλιξη από τους χριστιανούς οπλαρχηγούς της Κρήτης αλλά και από μεγάλο μέρος των μουσουλμάνων οι οποίοι είχαν απογοητευτεί με την κατάσταση και το κλίμα ανασφάλειας που επικρατούσε.¹⁹⁰

Στις 21 Ιανουαρίου οι πρέσβεις της Ρωσίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας ζήτησαν από τον Σουλτάνο να άρει τις αντιρρήσεις του για την εκλογή του Γεωργίου ως Διοικητή της Κρήτης. Η Ιταλία άλλαξε την αρχική της αρνητική στάση και συμφώνησε. Μην έχοντας άλλη επιλογή η Γερμανία υποχώρησε και αυτή.¹⁹¹ Όπως προκύπτει από τις κινήσεις τους, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν ήταν σύμφωνες ως προς τη λύση που θα έπρεπε να δοθεί στο Κρητικό Ζήτημα και η στάση τους υπαγορευόταν από τα συμφέροντά τους. Η Ρωσία με τη Γαλλία επεδίωκαν μόνιμη και ειρηνική λύση του Ζητήματος, επιθυμώντας ίσως να αναβαθμίσουν τη θέση τους στην Ανατολική Μεσόγειο, όπου η κυριαρχία της Αγγλίας ήταν αδιαμφισβήτητη. Η Αγγλία, επεδίωκε εξίσου την ειρηνική λύση αλλά ήταν επιφυλακτική στην ανάληψη πρωτοβουλιών μένοντας πιστή στο δόγμα υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η Ιταλία προσπαθούσε να εκμεταλλευτεί την περίσταση ώστε να υπηρετήσει τα δικά της συμφέροντα, ενώ η Γερμανία και η Αυστρία υποστήριζαν φανερά την Πύλη.¹⁹²

Έπειτα από συνεχείς διαπραγματεύσεις ο Σουλτάνος υποχώρησε, αποδεχόμενος τον Γεώργιο ως Διοικητή της Κρήτης στις 7 Μαΐου 1898¹⁹³ γεγονός που χαροποίησε τους χριστιανούς του νησιού και αναπτέρωσε τις ελπίδες τους για οριστική λύση του Ζητήματος. Μετά την αναγγελία της είδησης ο κρητικός λαός υποδέχθηκε θερμά τον Ρώσο ναύαρχο στη Σούδα, αναγνωρίζοντας τον ρόλο της Ρωσίας σε αυτήν την εξέλιξη.¹⁹⁴ Ωστόσο, παρά τις ανακοινώσεις, η

¹⁸⁹ «Η υποψηφιότης του Πρίγκιπος Γεωργίου», *Σκριπ*, Αθήνα, 3 Ιανουαρίου 1898

¹⁹⁰ «Η υποψηφιότης του Πρίγκιπος Γεωργίου», *Σκριπ*, 17 Ιανουαρίου 1898

¹⁹¹ «Αι παραστάσεις των Πρέσβων», *Σκριπ*, 24 Ιανουαρίου 1898

¹⁹² Πρίγκιπας Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 41

¹⁹³ «Ο Σουλτάνος απεδέχθη τον διορισμόν του Πρίγκιπος Γεωργίου», *Σκριπ*, 08 Μαΐου 1898

¹⁹⁴ «Ο Πρίγκιψ Διωρίσθη», *Σκριπ*, 12 Μαΐου 1898

οργάνωση του νέου καθεστώτος προχωρούσε με αργούς ρυθμούς, δημιουργώντας εκνευρισμό στους χριστιανούς, οι οποίοι φοβούνταν την ακύρωση των υποσχέσεων που είχαν δοθεί.¹⁹⁵ Βασικός παράγοντας της καθυστέρησης κήρυξης της αυτονομίας ήταν η τραγική οικονομική κατάσταση στην οποία είχε επέλθει η Κρήτη μετά από τις συγκρούσεις, τον ναυτικό αποκλεισμό και τις εκτεταμένες καταστροφές καλλιεργειών στην ύπαιθρο. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος οι Μεγάλες Δυνάμεις επιδίωξαν τη σύναψη δανείου και μέχρι την καταβολή του αποφάσισαν να κρατήσουν ένα μέρος από τις εισπράξεις των τελωνείων και της κρητικής δεκάτης.¹⁹⁶

4.3.6 Τα γεγονότα του Ηρακλείου

Αν και στις άλλες πόλεις δεν υπήρξαν αντιδράσεις, στο Ηράκλειο οι μουσουλμάνοι αρνήθηκαν να παραδώσουν τα έσοδα του τελωνείου. Στις 25 Αυγούστου Άγγλοι στρατιώτες και χριστιανοί υπάλληλοι του τελωνείου επιχείρησαν να μπουν στο τελωνείο όταν τους επιτέθηκαν ένοπλοι μουσουλμάνοι. Η αποχώρηση των Άγγλων και των χριστιανών από το σημείο δεν ήταν αρκετή για τον όγλο, ο οποίος όρμησε στους δρόμους της πόλης σκοτώνοντας τους χριστιανούς, καίγοντας και λεηλατώντας τα σπίτια και τις περιουσίες τους. Ενδεχομένως να επρόκειτο, εκτός των άλλων, και για μία πράξη εκδίκησης για την καταστροφή των μουσουλμανικών περιουσιών στην κρητική ύπαιθρο. Ανάμεσα στα θύματα βρίσκονταν και Άγγλοι στρατιώτες, ενώ το βρετανικό προξενείο πυρπολήθηκε με αποτέλεσμα τον θάνατο του Άγγλου υποπρόξενου Λυσίμαχου Καλοκαιρινού. Για να τεθεί η κατάσταση υπό έλεγχο, αγγλικά θωρηκτά βομβάρδισαν το Ηράκλειο, με αποτέλεσμα την περαιτέρω καταστροφή της πόλης.¹⁹⁷ Την επομένη, διαπιστώθηκε ο θάνατος εκατοντάδων αμάχων και μερικών στρατιωτών. Οι πρώτες εκτιμήσεις ανέφεραν πάνω από 200 νεκρούς χριστιανούς και 13 Άγγλους στρατιώτες,¹⁹⁸ ενώ μεταγενέστεροι απολογισμοί ανεβάζουν τον αριθμό των θυμάτων σε 600- 800 και 17 αντίστοιχα.¹⁹⁹ Οι αφηγήσεις των προσφύγων, όπως αυτές δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα «Σκριπ», είναι ενδεικτικές της φρίκης που έζησαν οι χριστιανοί κάτοικοι του Ηρακλείου.²⁰⁰

¹⁹⁵ «Εγγραφον προς τους ναυάρχους υπό της Συνελεύσεως», *Σκριπ*, 07 Ιουνίου 1898

¹⁹⁶ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 191

¹⁹⁷ «Αι σφαγαί του Ηρακλείου», *Εμπρός*, 29 Αυγούστου 1898 και «Ο βομβαρδισμός του Ηρακλείου», *Σκριπ*, 27 Αυγούστου 1898

¹⁹⁸ «Επισημως επιβεβαιούται ο βομβαρδισμός του Ηρακλείου υπό των Άγγλων», *Σκριπ*, 30 Αυγούστου 1898

¹⁹⁹ Λιμαντζάκης, ό.π., σ. 193

²⁰⁰ «ΑΙ σφαγαί του Ηρακλείου», *Σκριπ*, 29 Αυγούστου 1898

Η σφαγή των βρετανών στρατιωτών επιτάχυνε τις εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα. Οι Άγγλοι συνέλαβαν τους υπαίτιους των γεγονότων, προχώρησαν στον αφοπλισμό των μουσουλμάνων²⁰¹ και με τελεσίγραφό των ναυάρχων προς την Πύλη αξιώθηκε η αποχώρηση του οθωμανικού στρατού και κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος.²⁰² Υπό την πίεση των Δυνάμεων ο Σουλτάνος αναγκάστηκε να διατάξει την απόσυρση του στρατού από την Κρήτη στις 28 Σεπτεμβρίου.²⁰³ Η δυναμική παρέμβαση των Ευρωπαίων, οι οποίοι στο παρελθόν παρέμεναν αδρανείς απέναντι στα γεγονότα που εκτυλίσσονταν στο νησί, ώθησε τον Πρίγκιπα Γεώργιο να χρησιμοποιήσει τη λέξη «ευτυχώς» όταν αναφέρεται στη δολοφονία του Άγγλου Υποπρόξενου και των στρατιωτών.²⁰⁴ Οι χριστιανοί διατηρούσαν παθητική στάση έπειτα από υπόδειξη του Ιωάννη Σφακιανάκη και δεν προέβησαν σε πράξεις εκδίκησης για να μην διαταράξουν τις ενέργειες των Δυνάμεων.²⁰⁵ Η αποχώρηση του Οθωμανικού στρατού πραγματοποιήθηκε έως και την 6η Νοεμβρίου, όταν και οι τελευταίοι Τούρκοι στρατιώτες εγκατέλειψαν την Κρήτη. Την ίδια μοίρα είχαν και πολλοί μουσουλμάνοι κάτοικοι του νησιού (περίπου το 50% επί του συνολικού μουσουλμανικού πληθυσμού), οι οποίοι λόγω της ανασφάλειας που τους προκαλούσαν η απουσία του στρατού και ο αφοπλισμός τους, επέλεξαν να μεταναστεύσουν προς τις περιοχές της αυτοκρατορίας.²⁰⁶

4.3.7 Η έναρξη της περιόδου της Αυτονομίας

Την προσωρινή διοίκηση της Κρήτης ανέλαβαν οι ναύαρχοι, μέχρι να διοριστεί επίσημα και να φτάσει στο νησί ο Διοικητής, Πρίγκιπας Γεώργιος, στην επιλογή του οποίου οι Δυνάμεις κατέληξαν έπειτα από σκληρές μεταξύ τους διαπραγματεύσεις και επιμονή της Ρωσίας. Στις 14 Νοεμβρίου 1898 οι 4 Προστάτιδες Δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία και Ιταλία²⁰⁷, παρουσίασαν τους όρους στον Βασιλιά Γεώργιο Α΄ και στον Πρίγκιπα, τον οποίο και διόρισαν επίσημα Ύπατο Αρμοστή της Κρήτης.²⁰⁸

²⁰¹ «Κρητικά», *Σκριπ*, 11 Σεπτεμβρίου 1898

²⁰² «Το τελεσίγραφον», *Σκριπ*, 26 Σεπτεμβρίου 1898

²⁰³ «Η απάντησις του Σουλτάνου», *Σκριπ*, 30 Σεπτεμβρίου 1898

²⁰⁴ Πρίγκιπας Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 42

²⁰⁵ «Η εκτελεστική επιτροπή προς τους χριστιανούς κατοίκους», *Σκριπ*, 11 Σεπτεμβρίου 1898

²⁰⁶ Λιμαντζάκης, *ό.π.*, σ. 199- 201

²⁰⁷ Γερμανία και Αυστρία αποχώρησαν από την Κρήτη θεωρώντας τον διορισμό του Γεωργίου αρνητική εξέλιξη για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

²⁰⁸ Πρίγκιπας Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 43- 45

Στις 19 Νοεμβρίου, σε πανηγυρικό κλίμα, οι χριστιανοί κατέθεσαν τα όπλα τους, καθώς η κατοχή τους ήταν πλέον περιττή. Ο στόχος της απελευθέρωσης από τον οθωμανικό ζυγό για τον οποίο γενιές Κρητών πολέμησαν είχε επιτευχθεί.²⁰⁹ Στις 9 Δεκεμβρίου 1898, ο Πρίγκιπας Γεώργιος έγινε δεκτός με ενθουσιασμό και παρέλαβε τη διοίκηση του νησιού από τον Γάλλο ναύαρχο Ποττιέ και οι τρεις ναύαρχοι αναχώρησαν την επόμενη μέρα.²¹⁰ Έπειτα από συνεννόηση του Έπατου Αρμωστή με τους Σφακιανάκη και Βενιζέλο, ορίστηκε μία 16μελής επιτροπή αποτελούμενη από 12 χριστιανούς και 4 μουσουλμάνους με σκοπό την εκπόνηση του σχεδίου του Κρητικού Συντάγματος.²¹¹

Στις 9 Ιανουαρίου 1899 προκηρύχθηκαν οι εκλογές οι οποίες θα διεξάγονταν στις 24 Ιανουαρίου για την εκλογή των πληρεξουσίων που θα συμμετείχαν στη Γενική Συνέλευση.²¹² Από τις εκλογές προέκυψαν 133 χριστιανοί και 50 μουσουλμάνοι και η Κρητική Βουλή συνεδρίασε για πρώτη φορά στις 8 Φεβρουαρίου 1899 με στόχο την επικύρωση του Κρητικού Συντάγματος.²¹³ Αμέσως μετά την ψήφισή του, το Σύνταγμα στάλθηκε στο Συμβούλιο των Πρέσβων των Προστάτιδων Δυνάμεων στη Ρώμη προκειμένου να εγκριθεί. Το τελικό κείμενο, έπειτα από ορισμένες τροποποιήσεις, δημοσιεύθηκε στις 16 Απριλίου 1899.²¹⁴ Το Κρητικό Ζήτημα είχε εισέλθει στην τελευταία φάση πριν την οριστική επίλυσή του και την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

5. Συμπερασματικά Σχόλια

Από τα δεδομένα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας μπορούν να εξαχθούν μία σειρά συμπερασμάτων σχετικά με την περίοδο του Κρητικού Ζητήματος στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη. Η Σύμβαση της Χαλέπας, αν και αποτέλεσε θετική εξέλιξη του ζητήματος, δεν κατέστη αρκετή για να αποτρέψει τους χριστιανούς από την επιθυμία για

²⁰⁹ «Η κατάθεση των όπλων υπό των χριστιανών», *Σκριπ*, 22 Νοεμβρίου 1898

²¹⁰ Πρίγκιπας Γεώργιος, ό.π., σ. 48- 50

²¹¹ «Διάταγμα περί συστάσεως Επιτροπείας προς παρασκευήν σχεδίου του Πολιτεύματος», *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Α', 25 Δεκεμβρίου 1898

²¹² «Διάταγμα περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως», », *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Α', 9 Ιανουαρίου 1899

²¹³ «Εναρξίς των εργασιών της Κρητικής Βουλής», *Εμπρός*, 09 Φεβρουαρίου 1899

²¹⁴ «Διάταγμα κυρώσεως του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας», *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Α', 16 Απριλίου 1899

Ένωση με την Ελλάδα. Σε αυτό συνέβαλε και η τακτική του Σουλτάνου να παρεμβαίνει στα εσωτερικά θέματα του νησιού περισσότερο απ' όσο το νέο καθεστώς του επέτρεπε.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1880, ο κομματικός ανταγωνισμός που προκλήθηκε ανάμεσα στα δύο κόμματα από τις προσπάθειες για την ανάληψη της εξουσίας οδήγησε σε διάσπαση της ενότητας της χριστιανικής κοινότητας. Ο φανατισμός, όπως ήταν αναμενόμενο, ζημίωσε τη χριστιανική κοινότητα, καθώς η νίκη στις εκλογές αποτελούσε πλέον τον κύριο στόχο θέτοντας σε δεύτερη μοίρα την ευημερία του νησιού, εργαλειοποιώντας παράλληλα το ζήτημα της Ένωσης για πολιτικούς σκοπούς. Οι συγκρούσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων και η αναρχία έδωσαν στον Σουλτάνο την αφορμή που αναζητούσε για την κατάργηση των προνομίων της Σύμβασης της Χαλέπας.

Ο διορισμός του Μ. Κούνδουρου ως δικαστή στην Κρήτη, θα αποτελέσει την απαρχή της επόμενης κρητικής εξέγερσης. Η θέση και οι αρμοδιότητες του Κούνδουρου θα του παρέχουν την αναγνώριση και την κάλυψη που χρειαζόταν προκειμένου να αναδειχθεί σε σημαντική μορφή του αγώνα για τη μεταβολή του πολιτικού καθεστώτος του νησιού. Οι συγκρούσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά την εξέγερση του 1895 οδήγησαν στην παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες άσκησαν πίεση στον Σουλτάνο για την επαναφορά των προνομίων της χριστιανικής κοινότητας, όπως και έγινε. Το κίνημα του 1895 πέτυχε τους στόχους του κυρίως λόγω της άρτιας οργάνωσης των επαναστατών και της εκμετάλλευσης των διεθνών εξελίξεων (π.χ. Αρμένικο Ζήτημα), παρά την απόρριψή του από το εθνικό κέντρο και από το Πατριαρχείο.

Το Νέο Πολίτευμα, ωστόσο, υπονομευόταν από την Πύλη γεγονός που όξυνε τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων του νησιού. Η απερίσκεπτη ενέργεια της ελληνικής κυβέρνησης να επέμβει στρατιωτικά σε έδαφος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε ως αποτέλεσμα τον «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Βέβαια, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη αναγκάστηκε να υποκύψει στις πιέσεις του Τύπου και της κοινής γνώμης. Είναι εμφανές, συνεπώς, πως η εσωτερική πολιτική αστάθεια και η παραπλάνηση του λαού οδηγούν σε λανθασμένες επιλογές στην εξωτερική πολιτική μιας χώρας. Η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στόχευε στον τερματισμό της αιματοχυσίας στην Κρήτη, όμως η επίθεση των μουσουλμάνων του Ηρακλείου κατά Αγγλων στρατιωτών έφερε την άμεση απάντηση των Ευρωπαίων με κήρυξη της Αυτονομίας του νησιού, το οποίο θα βρισκόταν υπό την προστασία τους. Γενικά, τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν αντικρουόμενα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απουσία

πρωτοβουλιών που θα διατάρασσαν τις ισορροπίες στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Επομένως, τα γεγονότα του Ηρακλείου διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη δυναμική επέμβασή τους.

Βιβλιογραφία

Κατάλογος Εφημερίδων

Ακρόπολις, Αθήνα

Άστρ, Αθήνα

Εμπρός, Αθήνα

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α΄, Χανιά

Εστία, Αθήνα

Εφημερίς, Αθήνα

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Αθήνα

Εφημερίς του Ηνωμένου Κράτους των Ιονικών Νήσων, Κέρκυρα

ΙΔΗ, Ρέθυμνο

Κρήτη, Ηράκλειο

Λευκά Όρη, Χανιά

Μίνως, Ηράκλειο

Νέα Εβδομάς, Ηράκλειο

Παρρησία, Ρέθυμνο

Πατρίς, Χανιά

ΣΚΡΙΠ, Αθήνα

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αλιγιζάκη Στέλλα, *Η Μεταπολιτευτική Επανάσταση*, εκδόσεις Κοινοφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία», Χανιά 1996

Ανδριώτη Νίκος, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος} – 19^{ος} αιώνας)*, εκδόσεις Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006

Βερέμης Θάνος, Κολιόπουλος Ιωάννης, *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013

Βερέμης Θάνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος, από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Εθνικό Διχασμό*, τόμος α', εκδόσεις Τα Νέα, Αθήνα 2011

Βλαβογιλάκης Μιχαήλ, *Εκκλησία και Αγώνες της Κρήτης. Ο ρόλος και η προσφορά του κλήρου και των μοναστηριών κατά την περίοδο 1856- 1905*, εκδόσεις ΣΙΔΕΡΗΣ, Αθήνα 2011

Γιανουλόπουλος Γιάννης, *Η ευγενής μας τύφλωσις. Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999

Πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδος, *Η Αυτόνομη Κρητική Πολιτεία. Αναμνήσεις εκ Κρήτης 1898-1906*, εκδόσεις HISTORIA, Αθήνα 2020

Δασκαλάκης Γεώργιος, «Ο Οργανικός Νόμος της Κρήτης του 1867», *Νέα Εστία*, τμ. 80, τχ. 944, Αθήνα 1966

Δερτιλής Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, τόμος 2^{ος}, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2005

Δετοράκης Θεοχάρης - Καλοκαιρινός Αλέξης, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, εκδόσεις Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001

Διάλλα Αντωνία, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και Πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009

Διβάνη Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000

Ζινευράκη- Λεκανίδου Μαρίνα, *Εκ του Αρχείου Ιωσήφ Γ. Λεκανίδου. Αλληλογραφία της Απελευθερωτικής Επανάστασης της Κρήτης 1895- 1898*, εκδότης Μαριδάκη, Χανιά 1954

Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Εκδόσεις Διόφαντος, Αθήνα 2015

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978

Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, *Κρήτη (1871- 1913): Το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821- 1923*, εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2019

Κούνδουρος Μανούσος, *Ημερολόγιον. Ιστορικά και Διπλωματικά Αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική Επανάσταση της Κρήτης και η Αρμοστεία αυτής*, εκδότης Σ. Βαρδάκης, Αθήνα 1921

Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος- 21ος αιώνας*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018

Λάσκαρις Μιχαήλ, *Το Ανατολικόν Ζήτημα (1800- 1923). Τόμος Α' (1800- 1878)*, εκδόσεις ΠΟΥΡΝΑΡΑ, Θεσσαλονίκη 1978

Λιμαντζάκης Γιώργος, *Οι Τουρκοκρήτες και το Κρητικό Ζήτημα: από την Ύστερη Τουρκοκρατία έως την Ένωση*, Εκδόσεις ΕΡΕΙΣΜΑ, Χανιά 2015

Λιμαντζάκης Γιώργος, *Το Κρητικό Ζήτημα, 1868- 1913 από τα πεδία των μαχών στη διεθνή διπλωματία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος, Δήμος Αποκορώνου, Κοινωφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία», Χανιά 2020

Μακράκη Λίλη, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864- 1910. Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001

Μαλέσης Δημήτρης, «*Η Ελλάδα, το Ανατολικό ζήτημα και η Βρετανική Πολιτική τον 19^ο αιώνα*», *Εθνικές Επάλξεις*, Αθήνα Ιούλιος- Σεπτέμβριος 2019

Μανουσάκης Γιώργος, *Κρητικές Επανάστασεις 1821- 1905. Στο Ακρωτήριο του Βενιζέλου*, Εκδόσεις Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2009

Μανωλικάκης Γ. Ιωάννης, *Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου. Η Κρητική Επανάσταση του 1889. Ένα Άγνωστο Ιδιόγραφο Κείμενο του Εθνάρχου*, εκδόσεις ΑΠΤΕΡΑ, Αθήνα 1971

Μουρέλλος Ιωάννης, *Ιστορία της Κρήτης*, τόμος 3^{ος}, εκδόσεις τυπογραφείον ελευθέρας σκέψεως, Ηράκλειο 1950

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, εκδόσεις Ήλιος, τόμος 3^{ος} Αθήνα 1980

Ξανθουδίδης Στέφανος, *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1909

Παναγιωτάκης Νικόλαος, *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, εκδόσεις Σύνδεσμος Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΑ': Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669 - 1821), Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770- 2000. Τα χρόνια της Σταθερότητας, 1871- 1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, εκδόσεις ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003

Περάκης Μάνος, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας, (1878- 1889)*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα 2008

Πρεβελάκης Ελευθέριος, «Η Πολιορκία του Βάμου και οι Διπλωματικές της Συνέπειες (Μάιος 1896)», *Κρητικά Χρονικά : Κείμενα και Μελέται Κρητικής Ιστορίας*, τόμος ΙΑ, τεύχος Ι-ΙΙ, Ηράκλειο Κρήτης 1957

Ριζάς Σωτήρης, *Οι Μεγάλες Δυνάμεις και η Επανάσταση. Από το Λάιμπαχ στο Ναβαρίνο*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2020

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830- 1981*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019

Σταυρακάκης Νικόλαος, *Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης*, Εκδόσεις Καραβίας, Αθήνα 1978

Τσακαλογιάννης Πάνος, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Βασίλλη στον 21ο Αιώνα*, τόμος 1, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2009

Τσιβής Γιάννης, *Χανιά 1252- 1940*, εκδόσεις έρεισμα, Αθήνα 2014

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Berstein Serge, Milza Pierre, *Η Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815- 1919*, τόμος 2, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

Braudel Fernand, *Μελέτες για την Ιστορία*, εκδόσεις Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, 1991

Clogg Richard, *Σύντομη Ιστορία της Ελλάδας. Από την παρακμή και πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2012

Dakin Douglas, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770- 1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2009

Deringil Selim, *Η Καλά Προστατευόμενη Επικράτεια. Ιδεολογία και Νομιμοποίηση της Εξουσίας στην Οθωμανική Επικράτεια (1876- 1909)*, εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ, Αθήνα 2003

Driault Edouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα. Από τις αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, εκδόσεις Κάτοπτρο, τόμος 1^{ος} , Αθήνα 1997

Hering Gunnar, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος α΄, MIET 2006

Richter Heinz, *Ιστορία της Κύπρου 1878- 1949*, τόμος I, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2007

Sumner Benedict Humphrey, *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Claredon Press, Oxford 1937

Vahakn Dadrian, ««The 1894 Sassoun Massacre: A Juncture in the Escalation of the Turko-Armenian Conflict»», *Armenian Review*, τεύχος 47, 1-2, 2007

Waterfield Gordon, *Layard of Nineveh*, William Clowes Sons Ltd, London, 1963